

Genderová socializace

Socializační faktory hrají významnou úlohu v tom, jak se děti učí **genderovým rolím**. Věnujme nyní pozornost studiu **genderové socializace**, učení se genderovým rolím prostřednictvím sociálních faktorů, jako jsou rodina a média.

Reakce rodičů a dospělých

Mnohé studie se zaměřily na otázku, do jaké míry jsou genderové rozdíly důsledkem sociálních vlivů. Studie interakcí mezi matkou a dítětem ukazují rozdíly v tom, jak rodiče jednájí s chlapci a jak s dívkami, přestože mohou být přesvědčeni, že žádné rozdíly nečiní. Dospělí dávají na otázky o osobnosti dítěte různé odpovědi podle toho, pokládají-li dítě za dívku, nebo chlapce. Při jednom experimentu bylo předmětem pozorování chování pěti matek při interakci se šestiměsíčním dítětem jménem Beth. Často se na ni usmívaly a podávaly jí panenky na hraní. Byla podle nich „roztomilá“ a „něžně plákala“. Reakce druhé skupiny matek na dítě téhož věku jménem Adam byla na první pohled odlišná. Nabízely mu vláček či jiné „klučičí“ hračky. Ve skutečnosti se jednalo o jedno a to samé dítě, pouze oblečené do různých šatiček (Will a další, 1976).

Učení se genderu

Je téměř jisté, že malé děti se učí genderu neuvědoměle. Než se dokážou samy přeseň označit za chlapce nebo dívku, dostanou spoustu předverbalních vodítek. Patří k nim například, že dospělí muži a ženy zpravidla přistupují k dětem odlišným způsobem. Kosmetika, kterou používají ženy, obsahuje jiné vůně, než jaké se děti naučí spojovat s muži. Vizualní vodítka v procesu učení pro děti znamenají soustavné rozdíly v oblákání, v účesu a podobně. Přibližně ve dvou letech dítě získá částečné porozumění, co je to gender. Ví, jestli je chlapeček, nebo holčička, a zpravidla dokáže takto přesně rozřadit i ostatní. Až do věku pěti či šesti let

však neví, že se gender člověka nemění, každý má svůj a rozdíly v pohlaví mezi dívkami a chlapci jsou podmíněny anatomii.

Rozdíl mezi mužskými a ženskými charakteristikami zdůrazňují i materiály, s nimiž se malé děti setkávají, ať už se jedná o hračky, obrázkové knížky či televizní programy. Hračkařství i internetové nabídkové katalogy své výrobky obvykle řadí podle genderu. I hračky, které by se z hlediska genderu mohly jevit jako neutrální, takové v praxi nejsou. Plyšová koťátka či králíčkové se například spíše doporučují dívkám, kdežto pro chlapce se za vhodnější považují lvi nebo tygři.

Preference ohledně hraček u dětí ve věku sedmi až deseti let zkoumala v Itálii a Nizozemsku Lucia Zammuner (1986). Analyzovala postoje dětí k nejrůznějším hračkám, přičemž byly zahrnuty jak stereotypně chlapecké a dívčí hračky, tak takové, u nichž se genderovanost automaticky nepředpokládá. Dětem i rodičům se kladly otázky, které hračky jsou podle nich vhodné pro chlapce a které pro dívky. Dospělí i děti se ve zhodnocení výrazně shodovali. Obecně italské děti si vybíraly genderově odlišené hračky častěji než děti nizozemské. Toto zjištění potvrdilo původní očekávání, poněvadž v italské kultuře větší nou převládají tradiční názory na genderové rozdělení než v kultuře nizozemské. Dívky z obou společností si však daleko častěji vybraly k hraní genderově neutrální nebo „chlapecké“ hračky než chlapci „dívčí“ hračky, což potvrdily i jiné studie. Genderová socializace je tedy velmi mocným faktorem a její zpochybování může být vnímáno jako zneklidňující. Jakmile je gender „přičten“, očekává společnost, že se jedinci budou chovat jako „ženy“ a „muži“. K naplňování a reprodukování těchto očekávání dochází v praxi každodenního života (Bourdieu, 1990; Lorber, 1994).

Sociologická debata

Teorie Sigmunda Freuda

Patrně nejlivnější, ale i nejkontroverznější teorií o tom, jak genderová identita vzniká, je teorie Sigmunda Freuda (1856–1939). Podle

8.2 Příběhy pro děti, televize a film

Před více než 30 lety provedla Lenore Weitzman se svým týmem (1972) analýzu genderových rolí v některých nejrozšířenějších knihách pro předškolní děti a zjistila několik zřejmých rozdílů v genderových rolích. V příbězích i na obrázcích byli daleko více zastoupeni chlapci než dívky, a to v poměru 11 : 1. Pokud zde vystupovala zvířátka s genderovou identitou, byl poměr 95 : 1. Lišily se i činnosti mužských a ženských postav. Mužské postavy vystupovaly v dobrodružných akcích a vykonávaly činnosti mimo domov, které vyžadovaly nezávislost a sílu. Pokud se dívky vůbec objevily, byly zobrazovány jako pasivní a zpravidla se omezovaly na domácí činnosti: vařily, uklízely pro chlapce a očekávaly jejich návrat. V podstatě totéž platilo i o dospělých mužích a ženách v příbězích. Ženy, které nebyly manželkami a matkami, byly imaginárními bytostmi, jako jsou čarodějnice nebo kmotřičky. V analyzovaných knihách nebyla ani jediná ženská postava, která by měla zaměstnání mimo domov. Muži byli naopak zobrazováni jako bojovníci, policisté, soudci, králové atd.

Novější výzkumy ukázaly, že se věci do jisté míry sice mění, ale že hlavní část dětské literatury zůstává v podstatě stejná (Davies, 1991). Tradiční postoje ke genderu i k typům cílů a ambicí, jež se očekávají od dívek a chlapců, ztělesňují například pohádky. Představa, že „můj princ jednou přijde“, zpravidla v různých verzích pohádek z doby před několika stoletími znamenala, že dívka z chudé rodiny patrně sní o bohatství a náhlém štěstí. Dnes se význam této představy spojuje spíše s ideály romantické lásky. Některé feministky podnikly pokusy převrátit významy v nejznámějších pohádkách a v tomto smyslu je přepsat: „Vážně mi nevadilo, že má tak směšný

nos. A vypadal rozhodně lépe, když měl na sobě ty neparáděné šaty. Vůbec není tak přitažlivý, jak vypadal onehdy večer. Asi tedy budu předstírat, že je mi ten skleněný pantoflíček příliš těsný“ (Viorst, 1986).

Takové přepracované verze, jako je uvedený úryvek z *Popelky*, lze ovšem najít především v knihách zaměřených na dospělé publikum a vyprávění v nesčetných knihách pro děti zatím patrně příliš neovlivnily.

Analýzy televizních programů a filmů pro děti ukazují, že o většině z nich platí zjištění o knihách pro děti. Studie nejlépe známějších kreslených filmů ukazují, že většina hlavních postav jsou mužské postavy a že dominují aktivním činnostem. Podobná vyobrazení převládají i v reklamách, které se objevují napříč všemi programy.

V tomto opakovaně genderovaném vzorci však přece jen existují i výjimky. Film *Shrek* z roku 2001 (a jeho pokračování) sice vypráví vcelku konvenční pohádkový příběh o princích, princeznách a zlobrech, zároveň ale konvenční pohádkové genderové a charakterové role obrací. Marketingové upoutávky na film zněly: „Největší pohádkový příběh, o němž jste dosud neslyšeli“, „Princ není okouzlující. Princezna nespi hlubokým spánkem. Pomocník není k ničemu. Hrdinou je zlobr. Pohádky už nikdy nebudou, jaké bývaly.“ Skutečným hrdinou filmu je tedy Shrek (ošklivý zlobr) a Fiona (krásná princezna) je nezávislou ženou, která ovládá bojová umění a v noci se promění ve zlobryni. „Happy end“ nastává, když Shrek Fionu políbí, ona se stane zlobryní navždy a vezmou se. Tento konec obrací tradiční příběh obludy, která se promění v krásného mladého prince, což odpovídá západním ideálům krásy a tělesné dokonalosti. V rámci celkové produkce pro děti však takové příběhy stále tvoří výraznou menšinu.

MYSLÉME KRITICKY

Proč je genderová socializace tak všudypřítomná? Až půjdete příště nakupovat, až budete sledovat film, televizní seriály nebo se budete bavit se staršími či i s mladšími příbuznými, povšimněte si, jak často zřetelně vystupují na povrch stereotypní genderové předpoklady.

Všimněte si i všeho, co by tyto předpoklady mohlo zpochybnit. Je pravděpodobné, že bude ke zpochybňování genderových stereotypů docházet v budoucnu častěji?

Freuda se učení se genderu u nejmenších dětí soustřeďuje kolem otázky, zda mají, či nemají penis. „Mám penis“ znamená, že „jsem chlapec“, kdežto „jsem dívka“ znamená, že mi „penis chybí“. Freud ovšem dodává, že zde nejde pouze o anatomii, vlastnictví či absence penisu jsou pro maskulinitu a feminitu symbolické.

Ve věku čtyř či pěti let se podle této teorie začne chlapec cítit ohrožen požadavky svého otce na kázeň a autonomii a představuje si, že mu otec chce vzít jeho penis. Otec vnímá (částečně vědomě, ale převážně v podvědomé rovině) jako soka v úsilí o matčinu přítelkyni. Posléze chlapec potlačí erotické pocity vůči matce, přijme otce jako nadřazenou bytost, identifikuje se s ním a uvědomí si svou mužskou identitu. Lásky k matce se vzdává kvůli podvědomému strachu z kastrace otcem. O dívkách tato teorie předpokládá, že trpí „závistí penisu“, poněvadž nemají viditelný orgán, který označuje chlapce. Matku v očích malé dívky devaluje, že také potrádá penis a není schopna si jej opatřit. Když se dívka identifikuje s matkou, přejímá i submisivní postoj být uznávána jako ta „druhá nejlepší“.

Po skončení této fáze se dítě naučí potlačovat své erotické pocity. Období od pěti let do puberty je podle Freuda obdobím latentce: sexuální aktivity jsou odsunuty stranou

do doby, dokud biologické změny v pubertě nereaktivují erotické touhy přímým způsobem. Období latence zahrnuje léta základní školy; v jejich průběhu mají největší význam pro život dítěte skupiny vrstevníků a vrstevnic.

Vůči Freudově teorii byly vzneseny zásadní výhrady, zejména z feministických pozic, ale nejen z nich (Mitchell, 1975; Coward, 1984). Zaprvé Freud prakticky ztotožňuje genderovou identitu s genitálním vědomím, přičemž zde bezpochyby působí i další, méně zjevné faktory. Zadruhé tato teorie zjevně vychází z konceptu, že penis je vagině nadřazen, o vagině se uvažuje jen jako o nedostatku mužského orgánu. Proč by se nemohly naopak ženské genitálie považovat za nadřazené mužským? Zatřetí Freud vychází z předpokladu, že primárním disciplinačním aktérem je otec, zatímco v mnoha kulturách hraje při disciplinaci dítěte daleko významnější roli matka. Začtvrté Freud tvrdí, že učení se genderu se koncentruje do věku čtyř či pěti let. Většina pozdějších autorů však zdůraznila význam učení se už v ranějším věku počínaje narozením.

Teorie Carol Gilligan

Analýzu Nancy Chodorow (viz „Klasická studie 8.2“) dále rozvinula Carol Gilligan (1982, český 2001). Její práce se zaměřuje na představy, které mají dospělé ženy a muži o sobě a o tom, čeho dosahují. Souhlasí s Nancy Chodorow, že ženy samy sebe definují v rámci osobních vztahů a posuzují své úspěchy či neúspěchy podle toho, jak se dokážou o druhé postarat. V životě mužů mají ženy často místo jako hospodyně nebo pomocnice. Přítom vlastností, které se v těchto rolích rozvíjejí, si muži zpravidla příliš neváží a sami považují za jedinou formu úspěchu výhradně individuální výkon. Zájem o vztahy u žen se jim jeví spíše jako slabost než jako síla, z níž přitom ve skutečnosti tento zájem plyne.

Carol Gilligan vedla intenzivní rozhovory s asi 200 americkými ženami a muži různého věku a z rozdílných sociálních prostředí. Všem položila řadu otázek, týkajících se jejich pohledu na morálku a pojetí

Klasická studie 8.2 Nancy Chodorow o vazbě a separaci

Výzkumný problém

Možná si myslíte nebo jste slyšeli, že vyjadřovat emoce je pro muže těžké a že je naopak „v sobě dusí“ nebo „se tvaří jakoby nic“. U žen je údajně pravděpodobnější, že své city dají najevo. Proč by to tak ale mělo být? Dokážou ženy skutečně přirozeně lépe než muži vytvářet blízké citové vztahy? Tyto tradiční předpoklady se staly základem výzkumu Nancy Chodorow (1978), zabývající se genderovou identitou. Podobně jako mnozí i Nancy Chodorow využila při zkoumání genderového vývoje Freudova přístupu, ale v hlavních ohledech jej modifikovala, aby nalezla odpovědi na otázky o významných genderových rozdílech.

Vysvětlení podle Nancy Chodorow

Chodorow (1978, 1988) tvrdí, že se učíme už od nejtítlejšího věku cítit se jako muž či jako žena a že toto sebevnímání má své kořeny v našem vztahu k rodičům. Na rozdíl od Freuda však klade daleko větší důraz na význam matky než otce. Děti získávají citovou vazbu spíše na matku, poněvadž pro ně v raném věku představuje bezpochyby nejdominantnější vliv. Tuto vazbu je třeba v určitém bodě přetrhnout, aby dítě mohlo dospět k samostatnému vnímání sebe samého – žádá se od něho, aby už nebylo na matce tak pevně závislé.

Nancy Chodorow tvrdí, že proces osamostatnění proběhne u chlapců a dívek jinak. Dívky zůstanou matce blíže – nadále ji například dovedou obejmout, políbit i jinak napodobovat její jednání. K žádné ostré separaci od matky nedochází, takže se u dívek (později mladé ženy) rozvíjí sebevnímání, které se daleko více orientuje na druhé. Její identita je náchylnější k tomu, aby splynula s identitou někoho jiného nebo na ní byla závislá: nejdříve je to identita její matky, později manžela. Nancy Chodorow je toho názoru, že právě proto jsou ženy charakterizovány jako senzitivní a soucenné.

Chlapci získávají vědomí sebe samých skrze radikálnější odmítnutí své původní blízkosti k matce a své chápání maskulinity zakládají na opaku toho, co je femininí. Učí se nebyt „zženštilí“ nebo „maminčini mazánci“. Důsledkem je, že jsou relativně nezkoušeni v navazování blízkých vztahů k druhým; rozvíjejí analytičtější způsoby pohledu na svět. Zaujmají ke svému životu aktivnější postoj, zdůrazňují výkon a úspěch, ale potlačují schopnost rozumět vlastním pocitům i pocitům druhých.

Nancy Chodorow obrací do jisté míry Freudův argument naruby. Ztrátou je definována nikoli femininita, ale maskulinita, a to ztrátou vazby k matce a k její blízkosti. Mužská identita se formuje skrze separaci. Muži ve svém dalším životě proto podvědomě cítí, že navážou-li s druhými blízký citový vztah, ohroží to jejich identitu. Ženy naopak cítí, že absence blízkého vztahu ke druhé osobě ohrožuje jejich sebepojetí. Tyto vzorce se předávají z generace na generaci, poněvadž primární roli v rané socializaci děti hrají ženy. Ženy vyjadřují samy sebe a definují se na základě vztahů. Muži tyto potřeby potlačili a zaujali vůči světu postoj těch, kteří ovládají.

Kritika

Dílo Nancy Chodorow se setkalo s kritikou různých druhů. Janet Sayers (1986) například upozornila, že Nancy Chodorow nevysvětluje úsilí žen stát se autonomními, nezávislými bytostmi, příznačné zejména pro současnou dobu. Podle Janet Sayers je psychologické vybavení žen (i mužů) rozporuplnější než v pojetí Nancy Chodorow. Femininita může skrývat pocity agresivity nebo asertivity, které se projevují jen nepřímo nebo v určitých kontextech (Brennan, 1988). Nancy Chodorow byla také kritizována za zúžené pojetí rodiny, vycházející z bělošského modelu střední třídy. K čemu například dochází v rodině s jedním rodičem, nebo – jako v mnohých

mexických komunitách v USA – v rodinách, kde se o děti stará více dospělých (Segura a Pierce, 1993)?

Význam pro současnost

Tato legitimní kritika ovšem nepochybňuje ústřední myšlenky Nancy Chodorow, které

sebe samých. Mezi názory mužů a žen se projevovaly opakované rozdíly. Za příklad může sloužit otázka: „Co to znamená, říkeme-li, že je něco morálně správné nebo nesprávné?“ Muži ve svých odpovědích zpravidla zmiňovali abstraktní ideály povinnosti, spravedlnosti a individuální svobody, ženy důsledně uváděly téma pomoci druhým. Studentka dívčí univerzity například zodpověděla tuto otázku následovně: „Týká se to odpovědnosti a závazků a hodnot, hlavně hodnot... Ve své životní situaci vidím souvislost mezi morálkou a mezilidskými vztahy, které se týkají respektu vůči druhým i sobě.“ Tazatelka se nato zeptala: „Proč byste měla respektovat ostatní lidi?“ Respondentka odpověděla: „Protože mají vědomí nebo city, které lze zranit“ (Gilligan, 1982, česky 2001, s. 88–89).

Ženy byly ve svých morálních soudech uvážlivější než muži a více si uvědomovaly, že mezi dodržováním přísných pravidel a neublížením druhým může být rozpor. Gilligan podotýká, že tento názor odráží tradiční situaci žen, často připoutaných k pečovatelským vztahům, spíše než typický pohled mužů, obrácený směrem k vnějšímu světu. Ženy v minulosti názorům mužů ustupovaly, ačkoli si byly vědomy, že mají vlastnosti, které většina mužů postrádá. Jejich sebehodnocení se spíše než na hrdosti na svůj individuální výkon zakládá na úspěšném plnění potřeb druhých (Gilligan, 1982, česky 2001).

zůstávají pro zkoumání genderové socializace velmi zásadní. Učí nás mnohem o povaze femininity a maskulinity a pomáhají nám pochopit kořeny jevu, nazývaného „mužská neschopnost vyjadřovat city“ – bariéry, kterou muži pocítují při sdělování svých emocí (Bourdieu, 2001).

Cesta života

Na první pohled by se zdálo, že proměny, jimiž lidé v životě procházejí, jsou biologicky dané. Tento vžitý pohled na lidský **životní cyklus** považuje větší část společnosti za samozřejmost. Podle něho existuje univerzální, uniformní model několika stadií, jimiž procházejí všichni lidé. Každý, kdo se dožije stáří, byl novorozencem, dítětem, dospívajícím a dospělým a každý nakonec zemře. Z historického a sociologického hlediska to však takto jednoduché není. Tato zdánlivě přirozená biologická stadia jsou součástí lidské **cesty života (životního běhu)**, který je záležitostí sociální, stejně jako biologickou (Vincet, 2003). Koncept životní cesty odráží přesněji než koncept životního cyklu sociologickou reflexi toho, že mezi různými společnostmi existuje mnoho variant, a tudíž je třeba se zabývat i variantami životního cyklu. Jeho stadia ovlivňují kulturní odlišnosti i materiální podmínky lidského života v daném typu společnosti.

V moderních západních společnostech se například o smrti uvažuje ve vztahu ke starším lidem, poněvadž většina lidí se dožívá více než 70 let. V tradičních společnostech minulých dob však lidé umírali dříve, v mladším věku, a smrt zde tedy obnášela jiný význam i jiná očekávání.

Cestu života a způsob, jak ji prožíváme, ovlivňují i další sociální faktory jako třída, gender a etnicita. V 19. století v Británii i jinde například děti z vyšších tříd běžně navštěvovaly internátní školy a vzdělávaly se po delší dobu. Děti z dělnických rodin však nečekalo vzdělání, nýbrž manuální práce. Nebylo nic výjimečného, aby třináctiletý

Zmoci svěřené mi státem Massachusetts jako smířčí soudkyni, a zejména z moci vaší vlastní lásky nyní prohlašuji, že jste podle massachusettských zákonů vstoupily v manželství,“ prohlásila úřednice magistrátu Margaret Drury 17. května 2004 krátce po deváté hodině ranní. „Můžete své manželství zpečetit polibkem.“ Pár se objal. Marcia Kadish, která si brala svou osmnáctiletou partnerku, byla šťastná: „Cítím se naprosto nádherně, přímo blaženě,“ radovala se. „Tolik lásky. Nevidíte, jak ze mě úplně tryská?“ Její partnerka se připojila, že to je jako „vyhrát v loterii“.

Tato svatba však vyvolala v USA velkou kontroverzi. „Dokumenty, které se nyní vydávají po celém Massachusetts, mohou být považovány nanejvýš za ,registrovanou svatbu“, ale pro instituci manželství jsou smrtící,“ prohlásil James Dobson, vedoucí křesťanské skupiny Focus on the Family (Zaměřeno na rodinu). Důvodem této kontroverze bylo, že Marcia Kadish dlouhodobě nežije s partnerem, ale s partnerkou Tanyou McCloskey. Byly jedním z prvních párů stejného pohlaví, které na základě nového zákona státu Massachusetts vstoupily do manželství. Po celý den se na místní radnici shromažďovaly gay páry, aby získaly potřebné dokumenty, jež by jim umožnily se vzít. Před radnicí se sešly tisíce lidí, kteří jim tleskali a oslavovali prosazení práva, jež mnozí z nich považovali za samozřejmé.

Stát Massachusetts byl vždy v čele liberálních reforem v USA. Po mnoha měsících bítev před Nejvyšším soudem i mimo něj se v květnu 2004 stal prvním státem, který legalizoval gay svatby. Třebaže v USA neustále roste počet lidí, kteří jsou toho názoru, že by svatby homosexuálních párů měly být právně uznávány, je většina (v květnu 2004 to bylo 55 %) důsledně proti (Gallup, 2004). I v naprosté většině států USA neustále platí zákony (nebo byly dokonce přijaty novely zákonů), které „gay svatbu“ nepřipouštějí. Stát Massachusetts se připojil k Nizozemsku, Belgii a větší části Kanady a stal se tak jedním z mála míst na světě, kde byly gay svatby legalizovány.¹

Samotné umožnění legální gay svatby však ukazuje, jak radikálně se v posledních desetiletích názory na sexualitu proměnily. Homosexualita mezi muži byla koneckonců ve Velké Británii legalizována teprve v roce 1967. Gay svatby také vznášejí otázku ohledně sexuální orientace: do jaké míry je vrozená a do jaké míry naučená? Mnohá z témat, jimž se zde budeme věnovat, se překrývají s otázkami, jež byly vzneseny v kapitole 9 „Rodina a intimní vztahy“. Lidská sexualita je spojena s naším chápáním lásky a s otázkami, co tvoří dobrý vztah. Stále více se prosazuje názor, že dobrý vztah je vztahem mezi rovnocennými lidmi. Gay svatba byla umožněna jen díky úsilí a boji proti diskriminaci a nerovnosti, který stále pokračuje.

¹ V České republice rovněž funguje institut registrovaného partnerství od 1. července 2006 na základě zákona č. 115/2006 Sb. Zatím neumožňuje takovému páru osvojení dítěte, pozn. red.

Tuto kapitolu zahájíme rozpravou o lidské sexualitě a budeme se zabývat otázkou, jak se sexuální chování v západních společnostech mění. Podrobněji se budeme dále věnovat sexuální orientaci a zejména tématům, jež na Západě obklopují homosexualitu. Tento směr úvah vede k širší problematice genderu a klade otázky, co v moderní společnosti znamená být mužem nebo ženou. Kapitolu uzavíráme pojednáním o genderové nerovnosti. Ukážeme, jak zrovno právně žen získává stále širší a globálnější ohlasy.

Lidská sexualita

Názory na **sexualitu** procházejí dramatickými změnami. V západních zemích se za několik posledních desetiletí sexuální životy lidí proměnily zásadním způsobem. V tradičních společnostech byla sexualita těsně spojena s procesem reprodukce, kdežto v současnosti se od něj oddělila. Pro každého člověka se stala rozměrem, který může zkoumat a utvářet. Dříve byla definována v kontextu manželských vztahů heterosexuálně a monogamně. Dnes se stále více obecně přijímá, že existují různé formy sexuálního chování a rozličné orientace v širokém spektru konceptů, jak jsme viděli výše na případu svatby páru stejného pohlaví.

V této podkapitole se budeme zabývat některými otázkami souvisejícími s lidským sexuálním chováním: význam biologických versus sociálních vlivů, jak společnost utváří sexuální činnost a význam reprodukčních technologií. Poté pojednáme o některých aktuálních trendech sexuálního chování v západních společnostech.

Biologie a sexuální chování

Sexualita se dlouho považovala za výrazně osobní záležitost. Z tohoto důvodu je její studium pro sociologii výzvou. Až do nedávna byla zdrojem našich znalostí o sexualitě prakticky výhradně biologie, lékařský výzkum a sexuologie. V úsilí dozvědět

se o lidském sexuálním chování více se věda inspirovala i živočišným světem.

Sexualita má zjevně jistý biologický komponent, neboť ženská anatomie se liší od mužské. Je tu i biologický imperativ rozmnožování, jinak by totiž lidský druh vyhynul. Některé sociobiologické výzkumy (například výzkum Davida Barashe z roku 1979) tvrdí, že muži jsou zpravidla promiskuitnější než ženy a že pro to existuje evolucionistické vysvětlení. Podle Barashovy argumentace vyprodukuje muži za svůj život miliony spermí, a proto je lze považovat za biologicky dostupované k tomu, aby oplodnili tolik žen, kolik jen lze. Ženy však za život vyprodukují jen několik stovek vajíček a plod musí ve svém těle nosit po devět měsíců, což podle Barashe vysvětluje, proč se emocionálně více vážou a nejsou tak sexuálně promiskuitní. Biologický základ mužů a žen tedy určuje i jejich sexuální chování ve společnosti. Barashovu argumentaci podporují i některé další studie sexuálního chování živočichů, které prohlašují, že u téhož druhu jsou obvykle samci promiskuitnější než samice.

Mnozí další však ve svých komentářích vyjadřují k této teorii značnou skepsi. Steven Rose například poukazuje na to, že na rozdíl od ostatních živočichů je lidské chování daleko více utvářeno prostředím než determinováno geneticky naprogramovanými pudry: „Lidské novorozeně se rodí jen s malým počtem nervových drah, které by už byly propojeny (Rose a další, 1984). Rose tvrdí, že ve srovnání s ostatními živočichy mají lidé mimořádně dlouhé období dětství, kdy jsou bezmocní, což jim poskytuje o mnoho delší dobu než jiným druhům na to, aby se učili ze svých zkušeností.

Sociobiologická tvrzení (jako je Barashovo) ovšem vyvolávají ostré polemiky, zejména ohledně případných implikací pro lidské sexuální chování. Jedna věc totiž lidi od ostatních živočichů zřetelně odlišuje. Lidské sexuální chování sděluje nějaký smysl, a člověk tedy svou sexualitu může vyjádřit mnoha způsoby. Sexuální činnost je pro lidi něčím více než pouhou biologii. Je symbolická a refluje, kdo jsme, i emoce, které prožíváme.

Níže uvídíme, že sexualita je daleko složitější, než aby ji bylo možné vysvětlit čistě biologicky. Je třeba ji chápat ve smyslu sociálních významů, které jí lidé připisují.

Formy sexuality

Ve všech společnostech je většina lidí heterosexuální. Emocionální vztah a sexuální potěšení hledají u druhého pohlaví. Heterosexualita byla v každé společnosti historicky základem manželství a rodiny. Přesto existuje mnoho menšinových sexuálních zálib i inklinací. Judith Lorber (1994) rozlišuje až deset různých sexuálních identit: heterosexuální žena, heterosexuální muž, lesbická žena, gay muž, bisexuální žena, bisexuální muž, transvestující žena (žena, jež se pravidelně obléká jako muž), transvestující muž (muž, který se pravidelně obléká jako žena), transsexuální žena (muž, který se stane ženou) a transexuální muž (žena, která se stane mužem).

Samotné sexuální zvyky jsou ještě různorodější a jejich možnosti jsou široké. Muž nebo žena může mít například sexuální vztahy se ženami, s muži nebo s oběma pohlavími. Existují vztahy mezi dvěma osobami, ale i mezi třemi či více. Člověk může mít sex i sám se sebou (masturbace) nebo jej nemusí mít s nikým (celibát). Může navázat vztah s transexuálem nebo s lidmi, kteří se eroticky oblékají v běžném stylu druhého pohlaví, může používat pornografii či erotické pomůcky, praktikovat sadomasochismus (erotické svazování a působení bolesti), provozovat sex se zvířaty atd. (Lorber, 1994).

V každé společnosti existují normy, podle nichž jsou některé formy sexuality přijímány, jiné se však nedoporučují, nebo přímo zakazují. Tyto normy jsou předávány prostřednictvím socializace. V několika posledních desetiletích se například v západních kulturách spojily s ideály romantické lásky a rodinných vztahů. Mezi jednotlivými kulturami se však sexuální normy velmi liší. Za příklad může sloužit homosexualita. Některé kultury ji tolerují nebo v určitých kontextech i povzbuzují. Ve starověkém Řecku se napří-

klad láska mužů k chlapcům idealizovala jako nejvyšší forma sexuální lásky.

Kulturně se liší i přijímané typy sexuálního chování, což je také jedním z argumentů pro tezi, že je z velké části spíše naučené než vrozené. Nejrozsáhlejší výzkum provedli před 60 lety Clellan Ford a Frank Beach (1951), kteří shromáždili antropologická data z více než 200 společností. Výzkum zjistil překvapivé množství variant jak v sexuálním chování, které se považuje za „přirozené“, tak v normách erotické přitažlivosti. V některých kulturách je například co nejdelší předehra (trvajících i několik hodin) vnímána jako velmi žádoucí, ba přímo se před stykem vyžaduje; v jiných předehra prakticky neexistuje. V některých společnostech se má za to, že přes příliš častý styk vede k fyzickému vyčerpání či nemoci. V seniánských kulturách jižního Pacifiku doporučují starší z vesnice provozování sexu pod širým nebem. Také zde panuje představa, že osoba s bílými vlasy má právo kopulovat každou noc.

Ve většině kultur se normy erotické přitažlivosti, které sdílí muži i ženy, zaměřují více na fyzický vzhled žen než mužů. Tato situace se nyní na Západě postupně mění spolu s tím, jak se ženy stávají aktivnějšími ve veřejné sféře. Velmi se však liší nároky na hlavní znaky ženské krásy. Na Západě je módní štíhlé, drobné tělo, kdežto v jiných kulturách se cení daleko výraznější tvary. Nadra se někde nepovažují za zdroj sexuálních podnětů, v některých společnostech se jim naopak připisuje velký erotický význam. Někde se klade silný důraz na tvar obličej, jinde na tvar a barvu očí či velikost a tvar nosu a rtů.

Sexuální orientace

Sexuální orientace vypovídá o tom, co člověk sexuálně přitahuje a co mu připadá věka sexuálně přitahuje a co mu připadá romantické. Místo tohoto termínu se někdy nesprávně užívá výraz „sexuální preferenční“, poněvadž navrhuje, jako by to, co nás eroticky přitahuje nebo v nás vzbuzuje romantické pocity, bylo zcela záležitostí osobní

volby. Níže uvidíme, že sexuální orientace je ve všech kulturách výsledkem prolinání biologických a sociálních faktorů, jež zatím nejsou plně zmapovány.

Nejběžnější sexuální orientaci je ve všech kulturách **heterosexuality**, kdy erotická či romantická přitažlivost směřuje k osobám opačného pohlaví (výraz „hetero“ pochází z řečtiny a znamená „jiné“ nebo „odlišné“). Naproti tomu **homosexuality** označuje náklonnost k osobám stejného pohlaví. Význam termínu *gay* se dnes zúžil a používá se k označení mužské homosexuality, termín **lesba** označuje homosexuální ženy a *bi* je zkratkou pro **bisexuální** osoby, které mohou prožívat romantickou přitažlivost u obou pohlaví.

Orientace sexuálních aktivit nebo citů na osoby téhož pohlaví existuje ve všech kulturách. V některých nezápadních kulturách se homosexuální vztahy akceptují, či v určitých skupinách dokonce podporují. Batakové na severní Sumatře například dovolují homosexuální vztahy před svatbou. V pubertě chlapci odejdou z rodičovského domu a přespávají v obydlí s více než deseti staršími muži, kteří nově přichozí zasvětili do homosexuality praxe. V mnoha společnostech však homosexualita takto otevřeně akceptována či provozována není. V západním světě se dnes spojuje s individuální identitou a ohledně sexuální orientace převládá názor, že je věcí každého jedince, a tudíž je velmi osobní. Neříká tedy ničím, co by se mělo probírat s mnoha dalšími lidmi.

Michel Foucault ve svých studiích sexuality ukázal, že v Evropě až do 18. století pojem homosexuální osoba prakticky neexistoval (Foucault, 1978, česky 1999–2003). Církevní i právní autority přísně odsuzovaly sodomii – v Anglii i několika dalších evropských zemích se trestala smrtí. Sodomie však nebyla definována jako specifický homosexuální provinění. Byla aplikována na vztahy mezi muži a ženami, muži a zvířaty i muži mezi sebou. Termín „homosexuality“ se začal používat teprve v 60. letech 19. století a od té doby byli homosexuální jedinci stále více považováni za zvláštní typ

lidí s konkrétní sexuální odchylkou (Weeks, 1986). Homosexualita se stala součástí lékařského, „medikalizovaného“ diskurzu. Spíše než jako o náboženském „hříchu“ se o ní tehdy hovořilo jako o klinickém stavu, o psychické poruše nebo o perversi. Na homosexuály se pohlíželo podobně jako na ostatní „deviantní“ osoby (například pedofily nebo transvestity) postižené biologickou patologií, což ovšem ohrožuje zdraví a řád větší nové společnosti.

V USA byl trest smrti za „nepřirozené jednání“ zrušen po dosažení nezávislosti, v evropských zemích k tomu docházelo koncem 18. a počátkem 19. století. Prakticky ve všech západních zemích však byla homosexualita ještě před několika desetiletími stále trestným činem. Její cesta z okraje společnosti do mainstreamu zatím není završena. Během uplynulých let však došlo ke značnému pokroku, jak ukazuje i debata o svatbách párů stejného pohlaví, již jsme začali tuto kapitolu.

Je sexuální orientace vrozená, nebo naučená?

Převážná část sociologické obce se dnes přiklání k názoru, že sexuální orientace všech typů je komplexní výslednicí vzájemného působení mezi biologickými faktory a sociální výchovou. Poněvadž pro většinu lidí je normou heterosexuality, soustředily se mnohé výzkumy na otázku, proč jsou někteří lidé homosexuální. Podle některých jsou nejdůležitější vlivy biologické, které činí některé lidi náchylnými k homosexualitě už od narození (Bell a další, 1981). Biologická vysvětlení homosexuality uváděla i rozdíly takového typu, jako jsou charakteristiky mozku (Maugh a Zamichow, 1991) nebo vliv produkování hormonů v děloze matky během těhotenství na vývoj plodu (McFadden a Champlin, 2000). Takové studie však vycházely z malého počtu případů, a jejich závěry jsou tedy velmi kontroverzní a neprůkazné (Healy, 2001). Oddělit biologické a rané sociální vlivy, pokud jde o determinaci sexuální orientace určitého jedince, je totiž prakticky nemožné.

Studie dvojčat představují určitý příslib pro poznání, existuje-li nějaký genetický základ homosexuality či nikoli, poněvadž dvojčata sdílejí identické geny. Dva výzkumy na toto téma provedli Bailey a Pillard (1991; Bailey, 1993). Zkoumali 167 párů bratrů a 143 párů sester, přičemž každý pár dvojčat byl vychováván v téže rodině a vždy alespoň jedno z dvojčat se označilo za homosexuální. Některá z dvojčat byla jednovaječná (sdílejí všechny geny), některá dvouvaječná (sdílejí některé geny) a poslední skupinu tvořili adoptivní sourozenci (nesdílejí žádné geny). Autoři výzkumu vycházeli z předpokladu, že pokud by byla sexuální orientace determinována pouze biologicky, musela by všechna jednovaječná dvojčata účastníci se studie být homosexuální, poněvadž jejich genetická výbava je identická. U dvouvaječných dvojčat by měly stejnou orientaci jen některé páry, poněvadž mají stejné jen některé geny. Nejnížší míra homosexuality byla předpokládána u adoptivních bratrů či sester.

Zdá se, že výsledky uvedené studie dokazují, že homosexuality je kombinací biologických a sociálních faktorů. Mezi zkoumanými muži i ženami byl zhruba každý druhý pár jednovaječných dvojčat homosexuální, u dvouvaječných to byl každý pátý pár a u adoptivních sourozenců každý desátý pár. Jinými slovy existuje pětkrát větší pravděpodobnost, že muž či žena bude gay nebo lesbá, má-li tuto sexuální orientaci i jeho či její identické dvojče, než v případě adoptivních sourozenců. Tyto výsledky částečně hovoří pro význam biologických faktorů, poněvadž čím vyšší je procento sdílených genů, tím vyšší je i procento případů, kdy jsou obě z dvojčat homosexuální. Přibližně polovina sourozenců, jejichž jednovaječné dvojče bylo homosexuální, však sami homosexuální nebyli. Musí zde tedy působit i sociální účinky, jinak by museli být *všichni* sourozenci homosexuálních osob z jednovaječných dvojčat také homosexuální.

Je zřejmé, že izolovat biologické faktory od sociálních nemohou ani studie jednovaječných dvojčat. Často se stává, že k jednovaječným dvojčatům přistupují už od narození

zpravidla všichni (rodiče, vrstevníci i vyučující) významně stejným způsobem ve srovnání s dvouvaječnými dvojčaty, k nimž se ale zase přistupuje obdobněji než k adoptivním sourozencům. Jednovaječná dvojčata tedy mohou mít společně nejen geny: mohou ve vyšší míře než ostatní děti sdílet i socializační zkušenosti.

Sexualita, náboženství a morálka

Postoje k sexuálnímu chování nejsou na světě jednotné. Významnými změnami v průběhu dějin prošly i v rámci jednotlivých zemí. Například západní postoje k sexualitě formovaly po téměř 2000 let v první řadě křesťanství. Názory jednotlivých křesťanských církví a denominací na to, jaké místo má sexualita v životě správně mít, se sice liší, ale v tradiční církvi stále převládá názor, že veškeré sexuální jednání je v zásadě podezřelé, s výjimkou toho, jež je nezbytné pro reprodukci. V určitých obdobích tento názor natolik převládal, že se pruderní chování stalo společenskou normou. V jiných dobách však mnozí lidé toto učení církve ignorovali nebo její příkazy porušovali a běžně se dopouštěli jednání, jež církev zakazovala (například provozovali mimomanželský sex). Málčko si skutečně myslel, že by se sexuální naplnění mohlo a mělo omezovat pouze na manželství.

Prohlášení náboženských autorit o sexualitě v 19. století částečně nahradila autorita lékařské vědy. Většina raných lékařských pojednání o sexuálním chování si však v úkoprosti příliš nezádala s církevními. V některých se tvrdilo, že jakýkoli druh sexuální činnosti, jež se neváže k reprodukci, způsobuje závažné fyzické poškození. Masturbace údajně způsobovala slepotu, šílenství, srdeční choroby a jiné újmy, orální sex zase rakovinu. Sexuálním pokrytectvím překypovala zejména viktoriánská doba. Věřilo se, že vata zejména viktoriánské lhostejné a že ctnostné ženy jsou k sexualitě lhostejné a že přijímají pozornost svých manželů jen z povinnosti. V rychle rostoucích menších i větších městech však byla prostituce nejen běžná, ale otevřeně se tolerovala. „Nemorální“

ženy však byly zařazovány do zcela jiné kategorie než jejich ctnostné sestry.

Mnozí viktorianští muži byli naoko uselými, řádnými občany, věrnými svým manželkám. To jim ovšem nijak nebránilo pravidelně navštěvovat prostitutky nebo si vydržovat milenky. Na takové chování se pohlíželo shovívavě. Na druhé straně pokud si „slušné“ ženy pořídily milence, bylo to považováno za skandální, a pokud se na to přišlo, společnost se takových žen okázale stranila. Rozdílý přístup k sexuálnímu aktivitám mužů a žen vytvořil dvojitý standard, který přetrvával dlouho a jehož pozůstatky přžívají dodnes (Barret-Ducrocq, 1992).

V současné době existují vedle sebe jak tradiční postoje k sexualitě, tak daleko liberálnější, které se rozšířily zejména v 60. letech 20. století. Ve filmech i v divadelních hrách se začaly objevovat scény, jež by dříve byly naprosto nepřijatelné. Pro většinu dospělých, kteří se zajímají o pornografii, byly tyto materiály zpřístupněny. Někteří lidé, obzvláště jsou-li ovlivněni křesťanským učním, jsou dodnes přesvědčeni, že předmanželský sex není správný, a obecně se pozastavují nad všemi formami sexuálního chování kromě heterosexuální aktivity v manželství. I mezi věřícími je však nyní daleko rozšířenější názor, že sexuální potěšení je žádoucí a důležitá. Jiní lidé předmanželský sex neodsuzují nebo s ním i otevřeně souhlasí a vůči různým sexuálním zvykům zaujímají tolerantní postoj.

Ve většině západních zemí se za posledních 30 let postoje k sexualitě bezpochyby velmi uvolnily. V globálním měřítku ovšem existují některé výrazné rozdíly, jak níže ukazuje schéma 14.4. Například v Irsku a v USA stále považuje třetina vzorku respondentů a respondentek předmanželský sex za „vždy špatný“, na Filipínách to bylo dokonce 60 %. Ve Švédsku však tato skupina činila jen 4 % a v České republice 5 % (Widmer a další, 1998). Tyto kulturní rozdíly ukazují, že moderní doba náboženské představy a tradiční normy ohledně sexuality nesmetla jednoduše stranou, ale že hodnotové postoje lidí stále ovlivňují.

MYSLEME KRITICKY

V čem se vaše postoje k sexu a sexualitě liší od postojů vašich rodičů a starších příbuzných? V čem se podle vašeho názoru tyto postoje vztahují k náboženské víře? Svědčí měníci se postoje mladších generací o sekularizaci, nebo je lze vysvětlit jinak?

Homosexualita

Ve své klasické studii rozlišil Kenneth Plummer (1975) v rámci západní kultury čtyři typy homosexuality. *Nezávázná homosexualita* je náhodným setkáním, které celkový sexuální život dotyčné osoby nijak zásadně nestrukturuje. Za příklad mohou sloužit školní mejdany a společná masturbace. *Situční homosexualita* se týká případů, v nichž se homosexuální jednání opakuje, ale nestává se převažující preferencí. V prostředí, jako je vězení nebo vojenský tábor, kde muži pobývají bez žen, je homosexuální chování tohoto typu běžné, ale považuje se spíše za náhražku heterosexuálního chování než za preferenci.

Personalizovaná homosexualita charakterizuje chování jedinců, kteří dávají přednost homosexuálním aktivitám, jsou však izolováni od skupin, v nichž jsou tyto aktivity bez problémů přijímány. Homosexualita je tedy pro ně skrytou aktivitou, kterou před svými blízkými i na pracovišti tají. *Homosexualita jako způsob života* charakterizuje jedince, kteří už mají za sebou svůj „coming out“, tj. veřejně se k homosexualitě přihlásili, a pro jejichž život jsou vztahy s lidmi s podobnými sexuálními zájmy klíčové. Tito lidé zpravidla patří ke gay subkulturám, v nichž jsou homosexuální aktivity součástí životního stylu. Takové komunity často vytvářejí přiležitosti pro kolektivní politickou akci za prosazování práv a zájmů lidí s homosexuální orientací.

Počet lidí (mužů i žen), kteří mají nějaké homosexuální zkušenosti nebo je homosexuální sex silně lákal, je pravděpodobně daleko

výšší než počet těch, kdo vedou otevřeně *gay* životní styl. Termín „gay“ se užíval a užívá především ve vztahu k homosexuálům-mužům, jak ukazuje i široce používané slovní spojení „gay a lesbické“ skupiny, nicméně stále více ho lze použít i v širším smyslu, tedy také jako charakteristiku lesbického chování.

Obecně se více pozornosti věnuje mužské homosexualitě než lesbismu (homosexuálním vztahům nebo aktivitám mezi ženami). Lesbické skupiny bývají méně organizované než mužské *gay* subkultury a zahrnují menší počet náhodných vztahů. V kampaních za práva homosexuálních lidí se k lesbickým aktivistickým skupinám často přistupuje tak, jako by jejich zájmy byly totožné se zájmy mužských organizací. Mezi *gay* muži a lesbami sice někdy existuje úzká spolupráce, ale jsou tu i rozdíly, zejména pokud jsou lesby aktivně zapojeny do feministického hnutí. Mnohé lesbické ženy měly stále silnější dojem, že *gay* hnutí za zrovnoprávnění reflektuje de facto zájmy mužů; liberální i radikální feministky se zase zajímaly výhradně o heterosexuální ženy střední třídy. Vznikl tedy specifický proud lesbického feminismu, který podporoval šíření „ženských hodnot“ a zpochybňoval zavedenou, dominantní instituci mužské heterosexuality (Rich, 1981). Mnohé *gay* ženy na lesbismus pohlížejí spíše než jako na sexuální orientaci jako na formu solidarity s ostatními ženami a oddanost této věci, a to po stránce politické, sociální i osobní (Seidman, 1997).

Postoje k homosexualitě

Postoje vyjadřující netoleranci k homosexualitě byly v minulosti více než zřetelné. Teprve v posledních letech se rozkrývají některé mýty, jež ji obklopují. Ve Velké Británii i jinde na světě byla homosexualita dlouho stigmatizována. Koncem 60. let 20. století se začal

razit termín **homofobie**, označující averzi či nenávisť k homosexuálním lidem a jejich životnímu stylu i chování, které z této averze vychází. Homofobie je předsudek a projevu je se nejen otevřeně nenávislivým či násilným jednáním vůči lesbám a *gay*ům, ale i různými formami slovních urážek. V Británii se například jako nadávka homosexuálním mužům užívají výrazy jako „fag“ (teplouš) nebo „queer“² (úchyl), podobně jako pro ženy „sissy“ nebo „pansy“ (lesba, buzna)³. I když je nyní homosexualita přijímána lépe než dříve, je homofobie v mnoha oblastech západní společnosti stále zakořeněná a odpor ke *gay* lidem nadále u mnoha přetrvává v emocionálních postojích. Stále také příliš často dochází k případům násilných útoků na *gay* či lesby, nebo dokonce k vraždám.

Viz též otázky vznesené v kapitole 21 „Zločin a devlace“ (podkapitola „Zločiny páchané na homosexuálních osobách“).

Některé typy mužského *gay* chování mohou působit jako pokusy vytvořit alternativu k obvyklému propojení maskulinity a moci. Toto je patrně jedním z důvodů, proč je heterosexuální komunita vnímá jako ohrožení. *Gay* muži odmítají image zženštilosti, která je s nimi spojována, a reagují na ni dvěma subverzivními způsoby. Prvním z nich je předvádění přehnané zženštilosti – tzv. fenomén „camp“, tedy maskulinita, která tento stereotyp paroduje. Druhým je rozvíjení „macho“ image. Ani toto není konvenčně maskulinní. Muži v převleku za motorkáře nebo kovboje opět maskulinitu v nadsázce parodují, za příklad (viz obrázek s. 540) může sloužit hudební skupina Village People a jejich globálně známá píseň YMCA (Bertelson, 1986).

Některé sociologické studie zkoumaly dopady AIDS na běžné postoje k homosexualitě.

² Výraz „queer“ prošel sémantickým vývojem – *gay* komunita jej začala užívat v rámci protestního diskurzu pozitivně a nyní označuje i například akademickou disciplínu, „queer studies“, pozn. překl.

³ V češtině se jako nadávka užívá stále nejvíce výraz „lesba“, který byl však v rámci *gay* kultury rehabilitován (podobně jako anglické označení „dyke“ nebo jako výraz „queer“, viz poznámku výše). Výraz „buzna“ se častěji používá jako nadávka *gay* mužům. Je zjevné, že čeština disponuje daleko širším rejstříkem urážlivých pojmenování pro *gay* muže než *gay* ženy, pozn. překl.

užívá v rámci protestního diskurzu pozitivně a nyní označuje i například akademickou disciplínu, „queer studies“, pozn. překl.

Village People předvádějí záměrně přehnanou parodii machistických podob maskulinity.

Upozorňují, že epidemie AIDS vrhla pochybnost na některé hlavní ideologické základy heterosexuální maskulinity. Sexualita a sexuální chování se například staly tématem veřejných debat, od státem podporovaných kampaní za bezpečný sex až po medializaci šíření AIDS. Epidemie také ohrozila legitimitu tradičních idejí morálky, neboť upozornila na běžný výskyt předmanželského sexu, mimomanželských vztahů a neheterosexuálních vztahů ve společnosti. Především se však díky těmto debatám zviditelnila homosexualita, což zpochybnilo „univerzální“

heterosexuality a poukázalo na to, že k tradiční nukleární rodině existují alternativy (Redman, 1996). Reakce na šíření AIDS však někdy měly i hysterické a paranoidní podoby. Homosexuálové byli vykreslováni jako deviantní hrozba vůči morálnímu fungování „normální společnosti“. Aby byla zachována normativnost heterosexuální maskulinity, bylo nezbytné tuto údajnou hrozbu marginalizovat a zostudit (Rutherford a Chapman, 1988).

V mnoha ohledech se však homosexualita do jisté míry normalizovala a stala se více

něž jen trpěnou součástí běžné společnosti. Mnohé země vydaly zákony na ochranu práv homosexuálních lidí. Když přijala Jižní Afrika v roce 1996 novou ústavu, stala se jednou z mála zemí na světě, které v oné době zaručovaly tato práva zákonem. Nyní již mnohé státy v Evropě, jako Dánsko, Nizozemsko či Španělsko, povolují homosexuálním párům, aby se oficiálně registrovaly při občanském obřadu. Tyto registrované páry mohou požívat většíny manželských práv a povinností. Jedná se zejména o sociální dávky, důchody, právo nájmu, případnou rodičovskou odpovědnost za dítě partnera či partnerky, plné uznání životního pojištění, povinnost poskytovat partnerům/partnerkám a dětem přiměřené výživné, stejné daňové zásady, jaké platí pro manželské páry, a právo na informace o zdravotním stavu. Možnosti zveřejnit takto svůj osobní vztah využívá stále více lidí. Například ve Velké Británii uzavřelo registrované (zde tzv. občanské) partnerství v následujících 12 měsících poté, co bylo v roce 2005 uzákoněno, 18 059 gay a lesbických párů (viz schéma 14.1).

Z příkladu na začátku této kapitoly mimo jiné vyplývá, že se postoje veřejnosti

k otázce rovných manželských práv pro lesby a gaye v jednotlivých společnostech i různých částech světa velmi liší. Značné rozdíly mezi jednotlivými státy existují i v rámci jednoho zeměpisného regionu, jako je Evropa (viz schéma 14.2). Evropský průzkum z nedávné doby (Evropská komise, 2006) položil respondentům a respondentkám otázku, zda souhlasí s výrokem, že „homosexuální manželství by měla být v celé Evropě povolena“. V Nizozemsku souhlasilo 82 %, ve Švédsku 71 %, v Dánsku 69 % a v Belgii 62 %. Ve většině východoevropských zemí však vyjádřila souhlas pouze menšina: v Rumunsku jen 11 %, v Bulharsku 15 % a v Polsku 17 %. Z 25 evropských zemí, v nichž se průzkum prováděl, bylo souhlasných odpovědí 50 % a více pouze v osmi z nich. Je to zajímavý výsledek, uvážíme-li, že v současné době čím dál více států směřuje k legalizaci homosexuálních svazků. „Veřejné mínění“ o sexualitě se tedy velmi různí, nesouhlasné postoje například vyplývají z náboženských a politických východisek. Legislativní změny a sociální politika tedy nemusí nezbytně souznít s veřejným míněním, mohou ale přispět i k jeho změně.

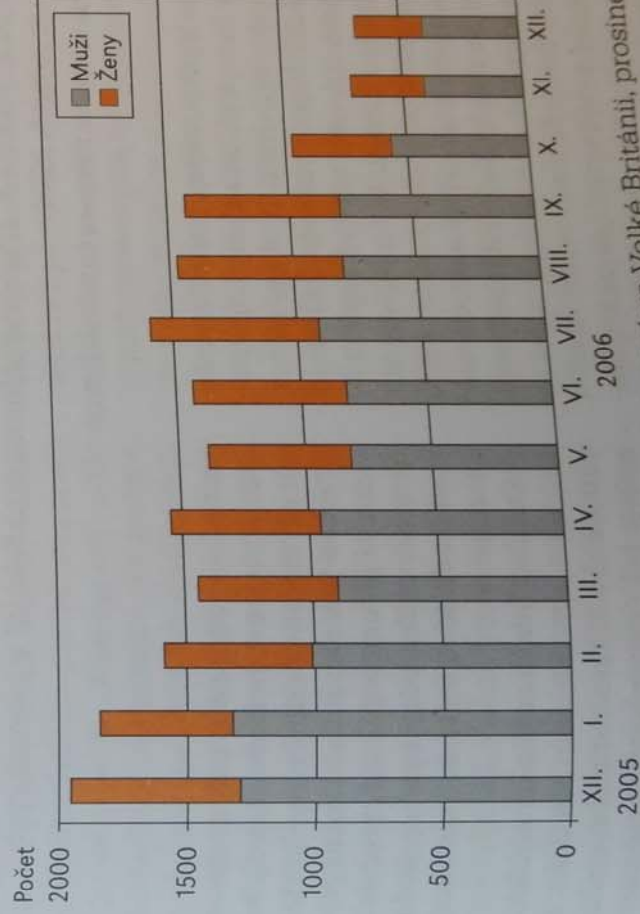

Schéma 14.1 Počet registrovaných partnerství ve Velké Británii, prosinec 2005 až prosinec 2006
Zdroj: Statistický úřad (Office of National Statistics), 2006b

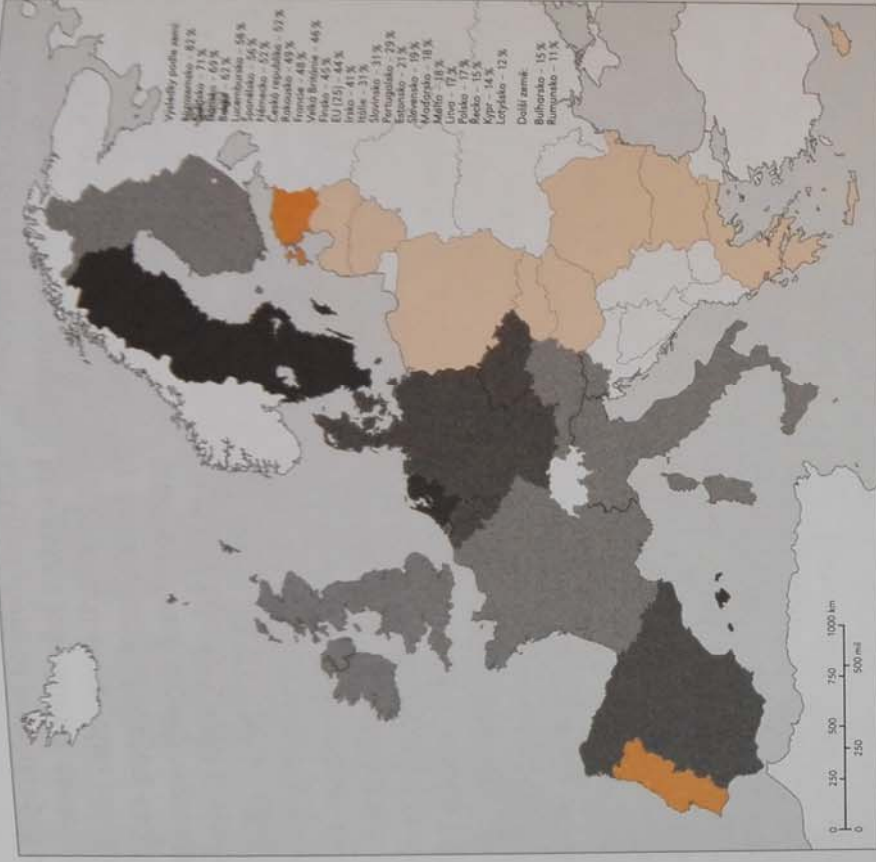

Schéma 14.2 Postoje k „homosexuálnímu manželství“ v jednotlivých evropských zemích, 2006

Zdroj: Eurobarometer 66, European Commission, 2006

Za plnou legalizaci homosexuálních manželství se v Evropě i USA zasazuje stále více gay aktivistů a aktivistek. Proč jim na tom vlastně záleží? Vždyť i manželství heterosexuálních párů (jak jsme uvedli v kapitole 9) je nyní spíše na ústupu. Jde o to, aby měly i homosexuální páry stejný status, práva a povinnosti jako kdokoli jiný. Koneckonců, manželství je v mnohých společnostech vyjádřením emocionálního závazku, ale nejen to. Vzhledem k tomu, že tento svazek uznává stát, má manželství i určité právní implikace a odpovědnosti. V Americe se mezi homosexuálními páry sice staly populárními tzv. obřady potvrzující závazek (ceremo-

nies of commitment), tedy svatby nemající právní platnost, ovšem z těch žádná práva ani povinnosti oficiálně nevyplynou. Na druhé straně jsou právě tato zákonná práva a povinnosti jedním z důvodů, proč se mnohé heterosexuální páry nyní rozhodují buď svatbu odkládat, nebo do manželství vůbec nevstupovat.

Odpůrci homosexuálního manželství svůj nesouhlas zpravidla odůvodňují tím, že je nepřirozené a že tuto instituci znevažuje. Vnitřně mají je jako legitimizaci sexuální orientace, kterou by stát měl podle jejich názoru co nejvíce potlačovat. V Americe například existují nátlakové skupiny, které se snaží gay lidi nutit, aby svůj způsob života změnili a vstupu-

vali do manželství s lidmi opačného pohlaví. Někteří na homosexualitu dosud pohlížejí jako na perverzi a zuřivě oponují jakémukoli opatření, které by ji mohlo normalizovat. V některých zemích je homosexualita stále ilegální a tvrdě se trestá dlouhým uvězněním, ba i smrtí. V roce 2005 byli odsouzeni a oběšeni dva iránské teenageři za údajné znásilnění třináctiletého chlapce, i když skupiny zabývající se lidskými právy prohlašovaly, že jejich zločinem bylo provozování gay sexu a že doznání bylo vynuceno mučením (zpráva BBC, červenec 2005).

Občanská práva gayů a leseb

Donedávna většina homosexuálních lidí svou sexuální orientaci skrývala ze strachu, že pokud by s tím vyšli na veřejnost („coming out“), znamenalo by to pro ně ztrátu zaměstnání, rodiny i přátel a zůstali by tak nechráněni proti slovním i fyzickým útokům. Od konce 60. let 20. století se však mnozí začali k homosexualitě hlásit otevřeně. Jak je zřejmé z výše uvedeného pojednání o gay manželství, v některých oblastech dosáhli gay lidé toho, že jejich životy byly ve značné míře normalizovány (Seidman, 1997). Aktivní gay a lesbické komunity dnes existují například v Manchesteru, New Yorku, San Francisku, Sydney a mnoha dalších velkoměstských oblastech po celém světě. „Coming out“ může být významným krokem nejen pro jedince, jichž se týká, ale i pro další lidi v širší společnosti. Lesby a gayové, kteří byli dříve odsouzeni k utajování své identity, tak poznávají, že nejsou sami, a heterosexuální lidé jsou nuceni si přiznat, že ti, které obdivovali a jichž si vážili, mohou být homosexuální.

Současná globální vlna hnutí za občanská práva gayů a leseb částečně navázala na sociální hnutí 60. let 20. století, která zdůrazňovala hrdost na rasovou a etnickou identitu. Jednou z klíčových událostí byly stonewallské bouře v červnu 1969 v USA. Newyorská gay komunita, rozhořčená neustálým policejním pronásledováním, bojovala celé dva dny s newyorským policejním oddělením. Byla to veřejná akce, jež by pro většinu lidí (ať už by byli homosexuálové či nikoli) byla prak-

ticky nemyslitelná (Weeks, 1977; D'Emilio, 1983). Stonewallské bouře se staly symbolem gay hrdosti. Hlášaly „coming out“ gayů a leseb, kteří trvali nejen na rovném zacházení podle zákona, ale i na skutečném ukončení veškerého stigmatizování jejich životního stylu. Při 25. výročí stonewallských bouří v roce 1994 se uskutečnil mezinárodní pochod k OSN za potvrzení lidských práv gayů a leseb, jehož se zúčastnilo na 100 000 osob. Je zřejmé, že v otázce těchto práv došlo ke značnému pokroku, i když nikoli takovému, aby nepřetržovaly problémy jako homofobie a diskriminace lesbických, gay, bisexuálních a transsexuálních (LGBT) lidí.

Mezi jednotlivými zeměmi existují propastné rozdíly v míře, nakolik je homosexualita právně trestná (viz schéma 14.3). V Africe bylo například homosexuální jednání legalizováno pouze v několika státech, přičemž ženskou homosexualitu zákon zpravidla nezmínuje vůbec. V Jižní Africe byla podle oficiální politiky bělošské vlády homosexualita považována za psychiatrický problém, který ohrožuje národní bezpečnost. Jakmile se však dostala k moci černošská vláda, uzákonila úplnou rovnost. V Asii a na Blízkém východě je situace obdobná: mužská homosexualita je zakázána v naprosté většině zemí, mezi něž patří všechny islámské. Nejliberálnější zákony na světě má v tomto ohledu Evropa: homosexualita byla legalizována téměř ve všech státech, ba některé z nich, jak jsme již uvedli výše, uznávají i právní platnost stejnopohlavních manželství.

Dnes hnutí za práva homosexuálů po celém světě roste. Mezinárodní lesbické a gay sdružení (The International Lesbian and Gay Association, ILGA), založené v roce 1978, má nyní více než 600 členských organizací v asi 90 zemích na každém kontinentu (ILGA, 2008). Pořádá mezinárodní konference, podporuje lesbická a gay sociální hnutí na celém světě a lobbuje u mezinárodních organizací. ILGA například přesvědčilo Radu Evropy, aby od všech svých členských států vyžadovala zrušení zákonů zakazujících homosexualitu. Aktivní lesbická a gay sociální hnutí obecně prosperují v zemích, kde

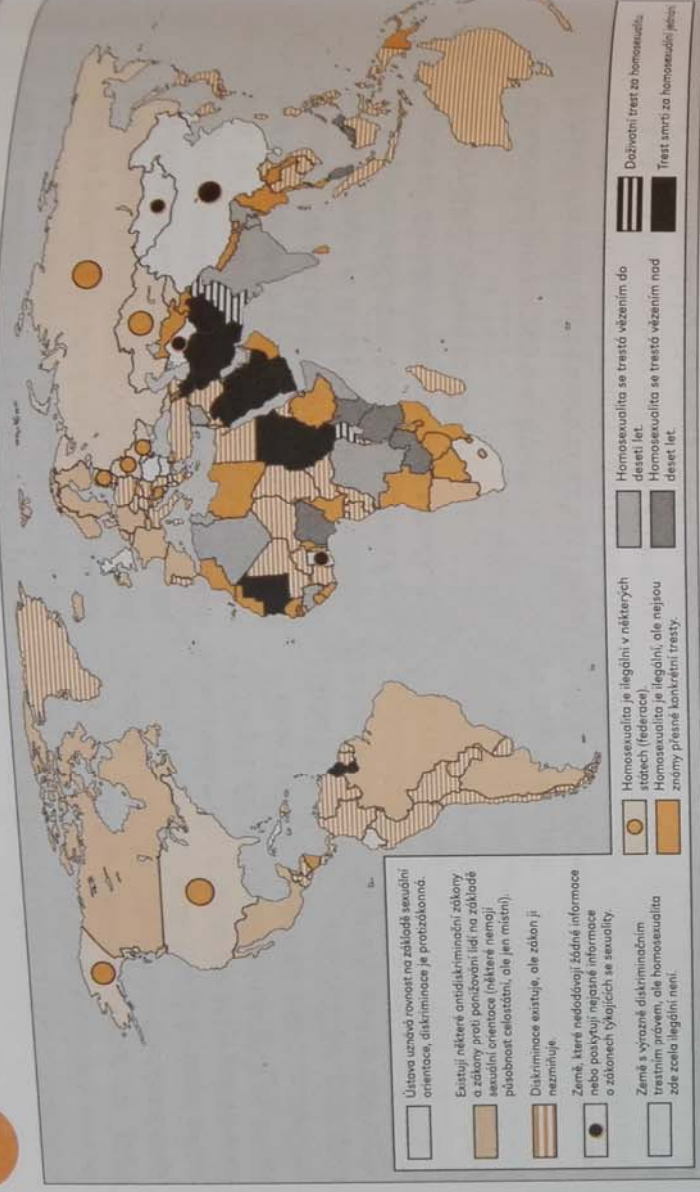

Schéma 14.3 Sexuální menšiny a zákony v jednotlivých zemích světa

Zdroj: © 2000 New Internationalist, www.newint.org; přetištěno s laskavým svolením New Internationalist.

se klade důraz na individuální práva a na liberální státní politiku (Frank a McEneaney, 1999).

Politické kampaně lesbičských a gay hnutí v mnohých částech světa navodily nové debaty o genderové identitě a vedly k problematizování konceptů, které se dříve jeví jako samozřejmé – především že genderové rozdíly a rozdíly v sexualitě jsou totožné. Gayle Rubin (1975, 1984) tvrdila, že typickým západním genderovým rozdílem je rozdíl mezi muži a ženami, zatímco klíčový rozdíl v sexualitě je mezi heterosexuály a homosexuály. Sexualita se ovšem často vyjadřuje také prostřednictvím *genderových* rozdílů, nejen v rámci vlastního diskurzu. Je například běžné hovořit o „femininních“ gayích nebo „maskulinních“ lesbiách. Tento diskurz implikuje, že gayové a lesby jsou deviantní, poněvadž prolamují *genderové* normy. Gayle Rubin jako jedna z prvních přišla s tezí, že gender je možné od sexuality zcela oddělit. Tento teoretický posun je východiskem *queer teorie*, která označuje zlom nejen vůči konvenčnímu myšlení, ale i vůči lesbičské

a gay teorii, jež se zabývá rozdíly v sexualitě na základě toho, jak se vztahuje k ženskému a mužskému genderu.

Queer teorie staví na sociálně konstruktivistickém přístupu k sexualitě, který rozvinuli Gagnon a Simon (1973). Silně ji ovlivnilo poststrukturalistické myšlení, obzvláště Judith Butler (1990), Michel Foucault a Jacques Derrida. Konkrétně queer teorie zpochybňuje samotný pojem „identity“ jako něčeho relativně fixního nebo stanovovaného prostřednictvím faktorů socializace. V návaznosti na Foucaulta tvrdí, že gender a sexualita (spolu se všemi dalšími termíny, které se k těmto konceptům vážou) spíše vytvářejí specifický *diskurz* sexuality, než aby odkazovaly k něčemu objektivně reálnému nebo „přirozenému“. Foucault například ve svém díle o historii sexuality (sepsaném v 70. a 80. letech 20. století) uvádí, že mužská homosexualní identita, která se dnes spojuje s gay muži, nebyla součástí dominantního diskurzu o sexualitě v 19. století ani dříve. Tato forma identifikace a sebeidentifikace tedy prostě neexistovala, dokud se nestala součástí

lékařského a psychiatrického diskurzu nebo nebyla v jejich rámci vytvořena. Identitu je tak možné vnímat jako pluralitní, vcelku nestabilní a v průběhu života podléhající změnám.

Queer teoretici a teoretičky se také zajímají o všechny podoby nekonvenční sexuality včetně prostitute, bisexualitu, transgenderní sexuality atd. Mnohé tyto podoby jsou heterosexuální, snad i většina, jiné homosexuální. Z tohoto hlediska lze queer teorii vnímat jako radikální sociální konstruktivismus, který zkoumá proces *vytváření*, znovuvytváření a přetváření *identit* ve vztahu k lidské sexualitě a genderu. Podle některých těchto názorů by měly queer hlasy zaznít v centru každého významného sociologického tématu (náboženství, tělesnosti, globalizace atd.) i v dalších oborech (například v literatuře, ba i lesbických a gay studiích). Měly by zpočtybnit heterosexuální předpoklady, které podmiňují velkou část současného myšlení (Epstein, 2002).

Kritika namítá, že queer teorie studuje především kulturní texty (film, romány atd.) a dosud se nedokázala opřít o empirický základ. Možná že mnozí lidé, snad i většina, přece jen neprožívají svou identitu jako do té míry fluidní a měnící se, jak tato teorie tvrdí, ale spíše jako něco docela pevného (Edwards, 1998). Je-li tomu tak, není vyloučeno, že queer teorie přeceňují míru, do jaké jsou identity otevřené vůči změně. Empirické důkazy můžeme přezkoumat, věnujeme-li pozornost tomu, jak byl výzkum sexuality prováděn a které konkrétní problémy se mohou objevit, zkoumáme-li tuto citlivou oblast života.

Zkoumání sexuality

Poprvé se rozsáhlejší zkoumání sexuálního chování uskutečnilo ve 40. a 50. letech 20. století, když zahájil v USA svůj výzkum Alfred Kinsey. Mnoho lidí tehdy šokoval i překvapil rozpor mezi obecnými normami a sexuálními chováním v soukromí, které Kinseyho tým zjistil (viz „Klasická studie 14.1“). Daleko sebejistěji dokážeme hovořit

o obecných hodnotách týkajících se sexuality než o svém jednání v soukromí, které se přirozeně nezaznamenává. Existují ovšem i jiné oblasti osobního života, jež jsou podobně důvěrné – například rodinný život nebo vztahy, a přesto už byly předmětem mnoha výzkumných studií. Proč by mělo být obzvlášť obtížné sociologicky zkoumat právě sexualitu?

Průzkumy sexuálního chování se setkávají s mnohými překážkami. Jak jsme uvedli výše, sex byl až donedávna tabuizovaný jako téma, o němž by se nemělo debatovat nejen na veřejnosti, ale ani v soukromí. Mnozí lidé či možná většina vnímají sexuální chování více než jiné sféry života jako výlučně osobní věc a nejsou ochotni probírat intimní záležitosti s cizími lidmi. To ovšem může znamenat, že ti, kdo *jsou* ochotni se podobného průzkumu zúčastnit, už jako vzorek představují určitý předvýběr, který pro celkovou populaci vlastně není reprezentativní.

Od 60. let minulého století se ovšem sociální věda ve vztahu k sexualitě poněkud změnila. Šedesátá léta byla obdobím **sociálních hnutí** spojovaných s životním stylem „hippies“, kdy opoziční kulturní ideje „volné lásky“ zpochybnily stávající řád věcí a promělovaly i tehdejší sexuální normy. Tento vliv je však třeba hodnotit uvážlivě a nepřeceňovat jej. Jakmile se hnutí 60. let včlenila do mainstreamové společnosti, bylo zřejmé, že některé starší normy sexuálního chování působí nadále. Dokonce se objevily názory, že možná nastupuje „nová věrnost“ (Lauermann, 1994), částečně snad i v důsledku obav z nákazy HIV/AIDS a jiných pohlavně přenosných chorob. Průzkum postojů k sexuálnímu vztahům ve 24 zemích z roku 1998 (viz schéma 14.4) například, byť s jistými výjimkami, ukázal, že výrazná většina je proti sexu mimomanželskému, homosexuálnímu i sexu v mladším věku než 16 let. Průzkum také zjistil, že pouze menšina je proti předmanželskému sexu (Widmer a další, 1998), z čehož by vyplývalo, že tradiční vazba mezi manželstvím a sexuálními vztahy byla prolomena. V tomto kontextu dnes sociologický výzkum sexuality čelí stejnému

Alfred Kinsey objevuje diverzitu sexuálního chování

Klasická studie 14.1

Výzkumný problém

Řídí se sexuální chování lidí opravdu podle všeobecně přijatých norem? Omezuje se sexuální „deviantní“ praxe na nepatrnou menšinu jedinců? Je možné, že v soukromí se takové praxi věnuje daleko více lidí a že obecné normy tuto skutečnost jen nereflakují? Tyto otázky si se svým výzkumným týmem položil Alfred Kinsey (1894–1956) a začal sbírat údaje v bělošské americké populaci 40. let 20. století. Tým musel čelit odsudkům od náboženských organizací a jeho výzkum byl prohlášen za nemorální nejen v tisku, ale dokonce i v Kongresu. Kinsey a ostatní se nicméně nedali odradit a nakonec získali osobní historii sexuálního života od dostatečně reprezentativního vzorku 18 000 lidí (Kinsey, 1948, 1953).

Kinseyho zjištění

Výzkumná zjištění byla pro spoustu lidí překvapivá a pro mnohé i šokující, poněvadž odhalila obrovský rozdíl mezi očekávaným sexuálním chováním, jež veřejně mínění v oné době považovalo za žádoucí, a skutečným sexuálním chováním. Výzkumný tým zjistil, že téměř 70 % mužů zašlo někdy za prostitutkou a 84 % mělo předmanželské sexuální zkušenosti. Zcela v duchu dvojího standardu ovšem 40 % mužů předpokládalo, že jejich manželky budou do svatby panny. Masturbaci provozovalo více než 90 % mužů a téměř 60 % nějakou podobu orálního sexu. Ž žen mělo předmanželské sexuální zkušenosti 50 %, i když většina se svými budoucími manžely. Asi 60 % žen někdy masturbovalo a týž počet měl orálně-genitální styk. Studie také prokázala oproti očekávání daleko vyšší procento mužské homosexuality a vyplynulo z ní, že mnozí jinak heterosexuální muži někdy zažili homosexuální pocity.

Rozpor mezi veřejně přijímanými postoji a skutečným chováním, který Kinseyho studie demonstrovala, byl obzvlášť značný v oné konkrétní době, tedy po druhé světové válce. Cesta k sexuální liberalizaci ovšem začala již dříve, ve 20. letech, kdy mnozí mladší lidé zažívali pocit vymanění se z přísných morálních zásad, které vlády předchozím generacím. Sexuální chování se tehdy pravděpodobně hodně změnilo, ale o těchto

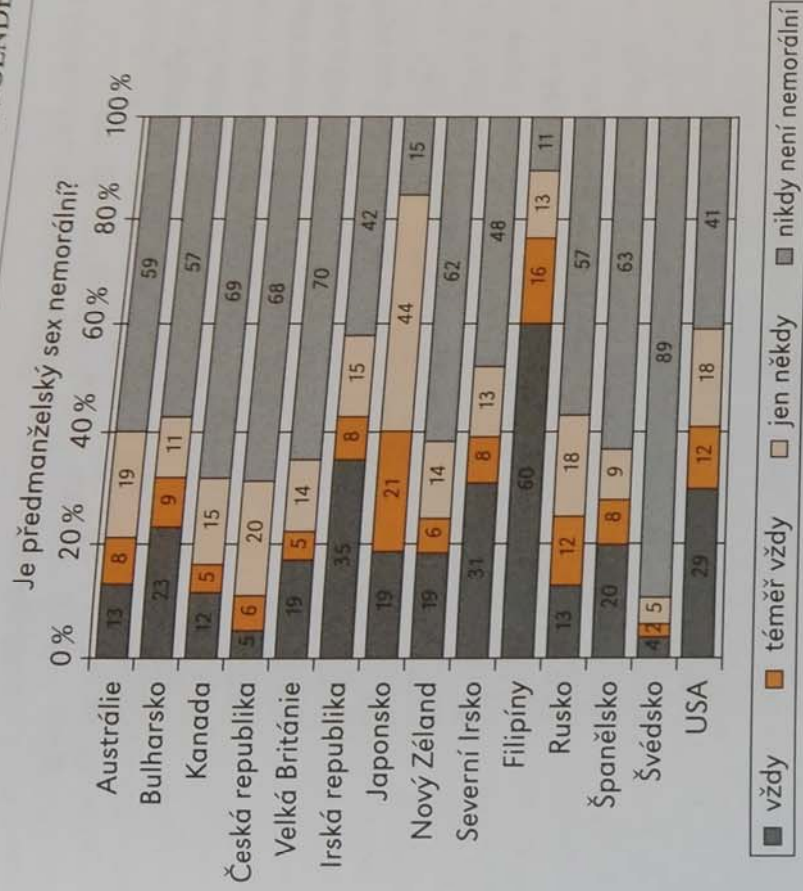
otázkách se otevřeně nediskutovalo způsobem, jaký je běžný nyní. Lidé, kterým vyhovovala sexuální praxe, jež byla na veřejnosti stále přísně odsuzována, ji skrývali, aniž by si často plně uvědomovali, že v podobné situaci jako oni sami je i mnoho dalších.

Kritika

Kinseyho výzkum vyvolal v USA mnohé kontroverze a útoky ze strany konzervativních a náboženských organizací. Součástí výzkumu například bylo zkoumat sexualitu u dětí mladších 16 let. Značná část kritiky namítala, že nezletilí vůbec neměli být do výzkumu zahrnuti. Náboženští vůdci zase protestovali, že otevřená diskuse o sexuálním chování podryje křesťanské morální hodnoty. Akademická kritika formulovala výhrady v tom smyslu, že Kinseyho **pozitivistický** přístup sice shromáždil mnohá hrubá data, ale nedokázal zachytit složitost a komplexnost sexuálních tužeb, jež stojí v pozadí zjištěné diverzity v chování, ani významy, které lidé svým sexuálním vztahům přisuzují. Pozdější výzkumy zjistily naopak menší míru homosexuálních zkušeností než Kinsey. Z toho by mohlo vyplývat, že Kinseyho vzorek byl méně reprezentativní, než se výzkumný tým původně domníval.

Význam pro současnost

Kinsey je obecně považován za zakladatele vědeckého zkoumání lidské sexuality. Jeho výzkumná zjištění napomohla ke zpochybnění široce rozšířeného názoru oné doby, že homosexualita je formou mentální choroby a vyžaduje léčbu. Teprve v tolerantnější éře 60. let, kdy se otevřeně deklarované postoje více přiblížily skutečnému chování, se na směr Kinseyho výzkumu začalo pohlížet jako na realistický obraz sexuálního chování. Kinsey zemřel v roce 1956, ale Institut pro výzkum sexuality (Institute for Sex Research), jehož byl vedoucím, funguje dodnes a jeho výzkumy přinesly o současném sexuálním chování velmi cenné informace. Kinseyho přínos byl v roce 1981 oceněn přejmenováním tohoto institutu na Kinseyho institut pro výzkum sexuality genderu a reprodukce.

Je nemorální sex u osob mladších 16 let?

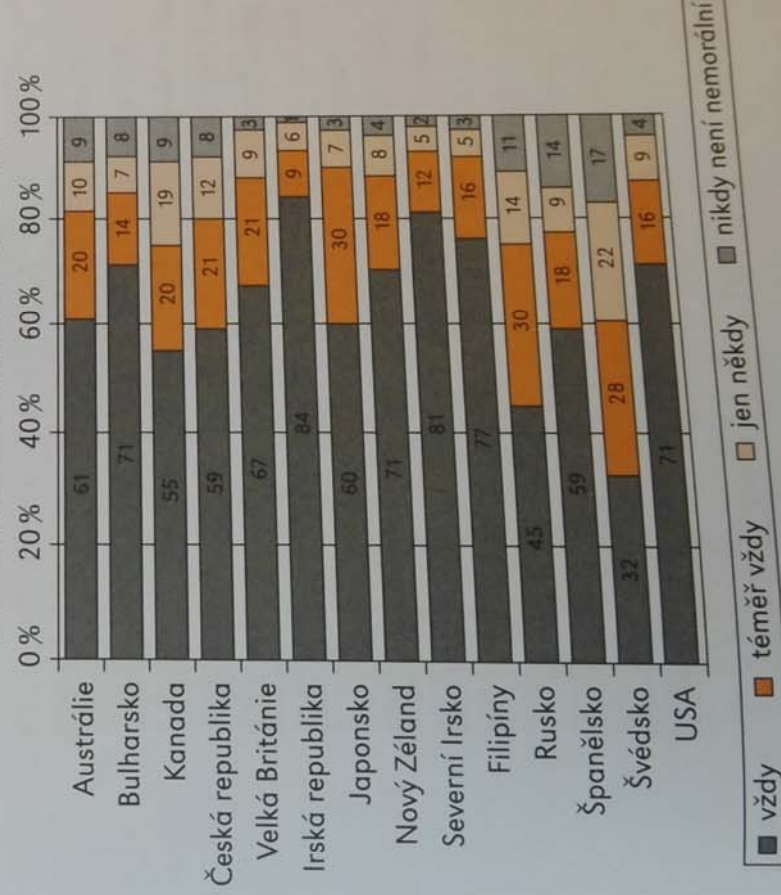

Schéma 14.4 Postoje k sexuálníním vztahům, 1998 (vybrané země)

Zdroj: Widmer a další, 1998

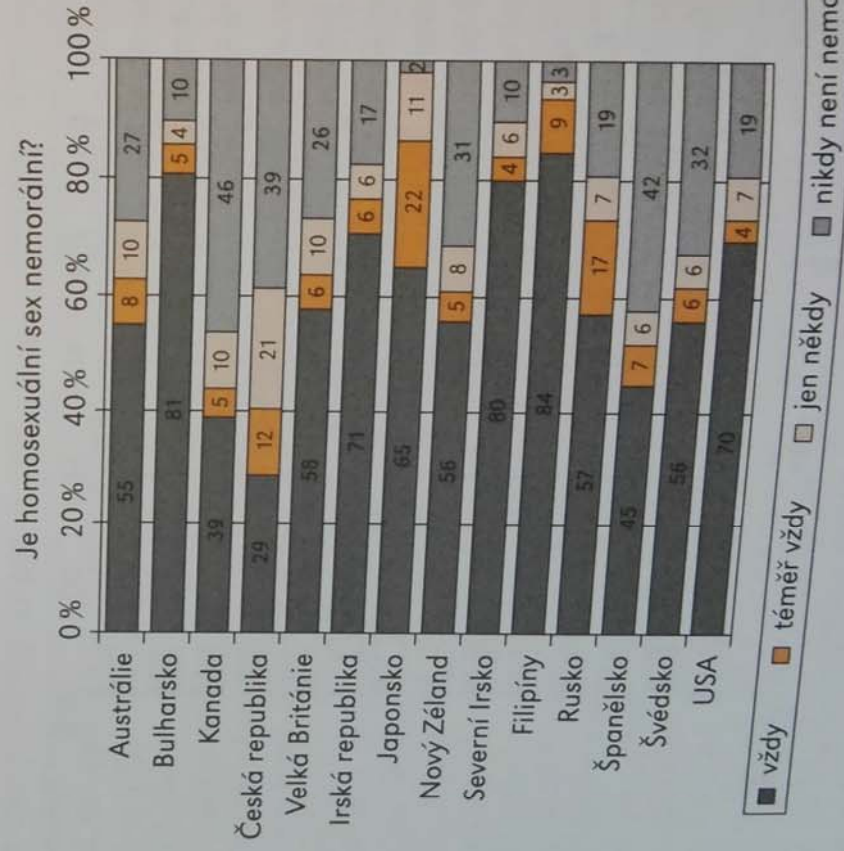
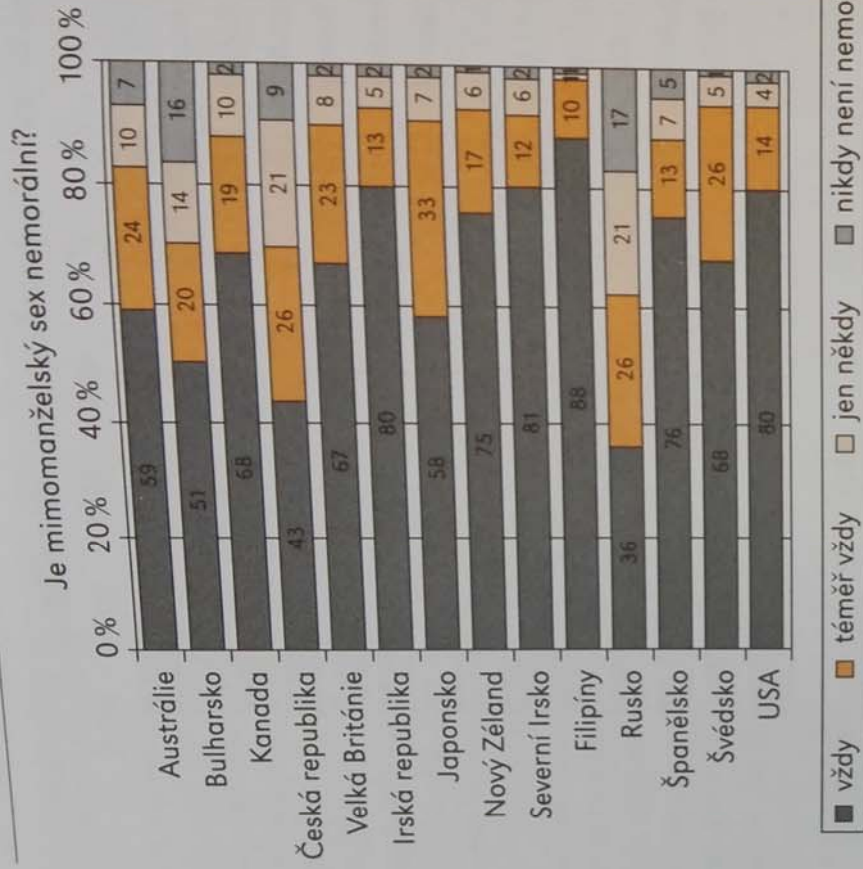

Schéma 14.4 (pokračování)

problému jako starší studie: zkrátka nevíme, nakolik lidé říkají o svých sexuálních životech pravdu výzkumníkům, jež znají a kterým možná takto důvěrně informace ani svěřit nechtějí. Z Kinseyho studie však vyplývá poučení, které je třeba mít na paměti: Není vyloučeno, že takto veřejně vyjádřené postoje spíše reflektují převládající obecné normy a jejich internalizaci, než aby přesně vyjadřovaly vlastní názory a sexuální chování respondentů.

Platnost průzkumů sexuálního chování se stala tématem intenzivní debaty (Lewontin, 1995). Kritika namítala, že tyto průzkumy negenerují spolehlivé informace o sexuální praxi. Podle zprávy jedné americké studie (Rubin, 1990) uvedlo 45 % mužů mezi 80 a 85 lety, že mají partnerský sex. Tento údaj je prý natolik zjevně nepravdivý, že zpochybňuje zjištění celého průzkumu. Z pohledu **sociální gerontologie** však naopak zazněly námitky, že taková kritika může vycházet z negativního stereotypu stárnutí a nepřestavuje žádný důkaz. Podle výsledků studie starších mužů žijících samostatně bylo 74 % z nich skutečně sexuálně aktivních; jiné studie zase zjistily, že se o sex stále zajímá i většina devadesátníků. Při sociologických výzkumech sexuality si tedy musíme neustále dávat pozor na své vlastní, někdy třeba i neuvědomělé předpoklady a předsudky.

MYSLÉME KRITICKY

Průzkum, představený ve schématu 14.4, se prováděl před více než deseti lety. Které země zde vykazují „nejliberálnější“ postoje k sexuálnímu chování? Které se jeví jako „konzervativnější“? Překvapilo vás některé z uvedených zjištění? Domníváte se, že pokud by byly tytéž otázky položeny dnes, byly by výsledky výrazně odlišné? Pokud ano, v jakých ohledech by se zřejmě lišily?

Shromáždování důkazního materiálu o sexuálníím chování

Mnohé studie sexuálního chování prováděly průzkumy postojů a chování prostřednictvím zasláných dotazníků nebo osobních rozhovorů. K tomuto tématu lze ovšem sbírat data také analyzováním dokumentů, jako jsou osobní deníky, orální historie, časopisy, denní tisk a další vydané i nevydané historické materiály. Tyto výzkumné metody se samozřejmě vzájemně nevylučují, lze je kombinovat a získat tak širší záběr poznatků o měnících se podobách sexuality ve společnosti.

Za příklad rozsáhlého výzkumu může sloužit studie Lillian Rubin (1990). Rubin vedla rozhovory s tisícem Američanů a Američanek ve věku 13–48 let, aby zjistila, k jakým změnám v sexuálním chování a postojích došlo od doby Kinseyho výzkumu. Podle jejich zjištění bylo významných vývojových změn několik. Počátek sexuální aktivity se obecně posunul do mladšího věku, než bylo typické pro předchozí generaci, a sexuální praxe teenagerů byla zpravidla podobně rozmanitá jako u dospělých. Dvojitý standard stále existoval, ale nebyl už tak výrazný jako předtím.

Jednou z nejvýznamnějších změn bylo, že ženy začaly ve vztazích očekávat i aktivně vyhledávat sexuální potěšení. Očekávaly, že budou i samy uspokojeny, ne že budou jen uspokojení poskytovat. Lillian Rubin zjistila, že ženy jsou sexuálně svobodnější, než bývaly. Pro většinu mužů v průzkumu byla taková ženská asertivita těžko přijatelná, často uváděli, že „si připadají nedostateční“, že se bojí, že „nikdy nic neudělají správně“, a že dnes „prostě ženy uspokojit nelze“ (Rubin, 1990). Tato zjištění zdánlivě odporují všemu, co bychom od genderových vztahů očekávali. V mnoha oblastech muži oproti ženám stále dominují a obecně se vůči ženám chovají daleko násilněji, než je tomu naopak ze strany žen. Smyslem tohoto nápisu v podstatě je dosahovat kontroly nad ženami a udržovat je v podřízeném postavení. Mnozí autoři a autorky z toho vyvozují, že maskulinita je nejen zdrojem výhod, ale i břemenem; kdyby muži přestali sexuality

využívat jako prostředku k ovládnání, získaly by tím nejen ženy, ale i oni sami.

Příkladem využití dokumentů ke zkoumání měnicích se podob sexuality je třeba komparativní studie nizozemského sociologa Ca-se Wouterse *Sex and Manners (Sex a mravy, 2004)*, která zkoumala posuny v genderových vztazích a sexualitě v Anglii, Německu, Nizozemsku a v USA. Wouters studoval knihy o „dobrých mravech“ od konce 19. do konce 20. století. Soustředil se na to, jak se dotýkaly vztahů mezi muži a ženami a „namlouvání“ – přiležitostí k setkání a schůzkám i jejich omezení. Knihy o dobrých mravech poskytují rady, jak by měla taková setkání probíhat, a stanovují zásady, jak se chovat a jak přistupovat k „opačnému pohlaví“.

Anglická publikace z roku 1902 *Etiquette for Women (Etiketa pro ženy)* například podává následující radu: „Pokud dáma netrvá na tom, že za sebe zaplatí sama, je placení za jakékoli podávané občerstvení záležitostí muže. Tato zásada platí vždy, pozve-li muž dámu, aby si s ním někde vyšla, a něco si tam objedná.“ V 80. letech 20. století se však už vžila praxe sdílet výdaje schůzky napůl („poholandsit se“). Jedna z knih o dobrém chování z roku 1989 komentuje zažitý zvyk, že muž vždy platí za ženu, v tom smyslu, že „někteří to stále dělají, ale ženy přece nemohou jen tak si pochutnávat a samy nepřispět ani kůrkou“ (Wouters, 2004, s. 25–27). Tento příklad sice může působit bezvýznamně, ale ve skutečnosti svědčí o posunu v genderových vztazích v širší společnosti. Už tehdy vstoupilo na pracovní trh a do veřejné sféry daleko více žen (Walby, 1990), což vedlo k proměně norem chování mezi muži a ženami. Woutersův výzkum poskytl mnoho podobných příkladů týkajících se sexuálního chování a namlouvání. Wouters analyzoval příručky o dobrých mravech sepsané během jednoho století a jejich doporučení zkoumal v kontextu sociologických teorií sociální změny. Podle jeho závěrů probíhal, dlouhodobý trend ústupu od velmi formálních a rigidních kódů chování k daleko

neformálnějším kódům, které umožňují širší rozpětí přijatelných podob namlouvání. Ti, kteří kritizovali „přílišnou volnost“ 60. let, jimž kladli tyto změny za vinu, tedy nedocelnili, že byly součástí daleko delšího a hlubšího procesu sociální transformace.

Obě uvedené studie vykazují mnohé podobnosti. Obě se zabývaly změnami v genderových vztazích, normami sexuálního chování a soukromými i veřejnými postoji k sexualitě. Studie Lillian Rubin vypoovídá o tom, jak tyto změny vnímají dnešní lidé a jaký dopad mají na současný životní styl. Woutersova analýza primárních dokumentů zasazuje současná zjištění do historické a komparativní perspektivy. Obě studie použily odlišné výzkumné metody a věnovaly přednostní pozornost různým aspektům měnicích se sexuálního chování. Propojení jejich zjištění tak může dodat sociologickým závěrům větší důvěryhodnost, což je pro toto obtížné výzkumné téma obzvláště potřebné.

Prostituce a „sexuální práce“

Prostituce

Prostituci lze definovat jako poskytování sexuální služeb za peněžní odměnu. Slovo „prostitutka“ se začalo běžně používat ke konci 18. století. Ve starověku poskytovaly sexuální služby za úplaty zpravidla kurtizány, konkubíny (vydržované milenky) nebo otrokyně. Kurtizány a konkubíny mívaly v tradičních společnostech často vysoké postavení. Základní stránkou moderní prostituce je, že se ženy a jejich klienti vzájemně běžně neznají. Třebaže se muži mohou stát „pravidelnými zákazníky“, není tento vztah původně založen na osobní známosti. Toto pro dřívější dobu neplatilo. Prostituce přímo souvisí s rozpadem malých komunit, rozvojem rozsáhlých neosobních městských oblastí a s komercializací sociálních vztahů. V malých tradičních komunitách byly sexuální vztahy pod kontrolou už jen proto, že byly dobře viditelné. V nově rozvinutých urbán-

19.3 Emoční gramotnost na školách?

Bude se na středních školách

vyučovat „emoční gramotnost“?

Na středních školách v Anglii se bude vyučovat předmět „emoční gramotnost“.

Úkolem tohoto pilotního projektu, zahrnujícího 50 škol, je otestovat, jak pomáhá a jaké výhody přináší žákům vyučování, při němž mohou hovořit o svých pocitech. V rámci tohoto projektu mohou být zaváděny i různé novinky, jakými jsou například „schránky důvěry“, kam mohou žáci vřazovat dopisy, v nichž se svěřují se svými problémy.

Hodiny emoční inteligence již probíhají na prvním stupni základních škol.

Toto vyučování pro malé děti je vnímáno ministerstvem školství jako úspěšné – proto se nyní očekává, že bude zavedeno i na druhém stupni a na středních školách.

„Jak zvládat hněv“

Vyučování „emoční gramotnosti“ by mělo pomoci zvládat chování žáků a zamezit

střetům a agresi ve třídě pomocí předmětů, jako je například zvládání hněvu. Ve školách existují trvalé obavy z šikany a násilí mezi dětmi a tyto hodiny by je měly povzbudit, aby se svěřily se svými obavami. Na prvním stupni základních škol jsou součástí tohoto vyučování takzvané kroužky, při nichž děti diskutují o tom, čeho se obávají nebo s čím nesouhlasí, a o tom, co je trápí či zneklidňuje.

Mezi témata, která mohou být probírána, patří sebedůvěra, přátelství, empatie a sebemotivace. „Sociální, emoční a behaviorální dovednosti musí být pravidelně posilovány, procvičovány a také s věkem děti rozvíjeny,“ řekl mluvčí ministerstva školství. „Tyto dovednosti jsou nezbytné pro trvalou podporu pozitivního chování i pro učení, přičemž obojí má nadále klíčový význam.“

Zdroj: BBC News, 28. listopadu 2005

Gender a školství

Jak jsme již uvedli, v rozvinutých společnostech bylo v minulosti vzdělání spolu s formálními školními osnovami odděleno podle kategorie genderu. Například ve Velké Británii se na konci 19. století dívky učily dovednostem, které je připravovaly na vedení domácnosti, zatímco chlapci se učili základní matematice a očekávalo se od nich, že si osvojí znalosti potřebné k práci. Přístup žen k vyššímu vzdělání byl umožněn velmi pozvolna a první vysokoškolské diplomy jim byly uděleny teprve v roce 1878. Počet žen studujících na vysokých školách zůstal přesto nízký a tato situace se začala měnit teprve v 60. a 70. letech 20. století. Jak uvidíme později, v současné době je situace zcela odlišná.

Dnes už osnovy druhého stupně základních škol a osnovy středních škol nerozlišují

systematicky mezi dívkami a chlapci (kromě hodin tělocviku). Ve vývoji genderových odlišností ve vzdělávání však existují různé další „vstupní body“, jež jsou obsaženy v očekávaných vyučujících, školních rituálech a v dalších aspektech skrytých osnov. Ačkoli jsou pravidla neustále rozvolňována, například předpisy, které nutí dívky nosit šaty nebo sukni ke školní uniformě, jsou jedním z nejpatrnějších projevů nátlaku na vymezení genderové příslušnosti. Kromě vzhledu má tento tlak i další následky. Kvůli sukním, které musí dívky nosit, nemohou sedět uvolněně, účastnit se některých her ani běhat tak rychle, jak by chtěly.

Ačkoli se nyní situace mění, školní učebnice také pomáhají donekonečna opakovat genderové stereotypy. Donceřádna byli chlapci v učebnicích pro obecnou školu běžně zobrazováni jako iniciativní a nezávislí, zatímco

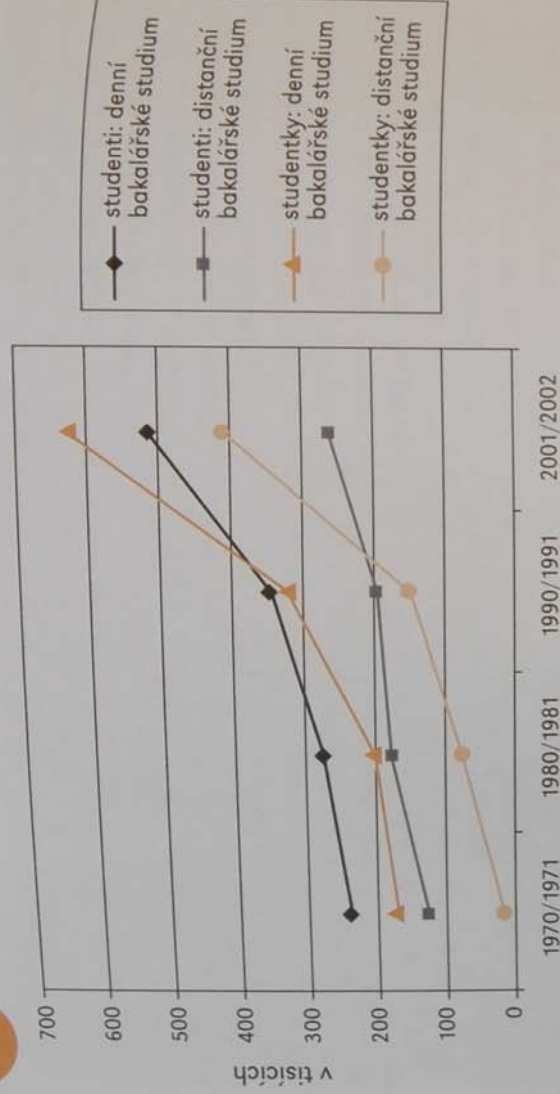

Schéma 19.1 Počty studentů a studentek na vysokých školách, 1970/1971–2001/2002

Zdroj: HMSO Social Trends, 2004, s. 44

dívky, pokud se vůbec na obrázek dostaly, byly pasivnější a pouze pozorovaly své bratry. Příběhy určené dívkám v sobě mají často dobrodružné prvky, ty však na sebe obvykle berou formu zápletek nebo tajemství z domáčího či školního prostředí. Chlapecké dobrodružné příběhy mají širší záběr a jejich hrdinové cestují do vzdálených míst nebo jsou i jinak velmi nezávislí. Na druhém stupni jsou ženy ve většině učebnic přírodovědy a matematiky „neviditelné“, což udržuje názor, že vědu provozují „mužské subjekty“.

Genderové rozdíly ve vzdělávání jsou rovněž patrné, podíváme-li se na výběr předmětů ve školách. Názor, že některé předměty jsou vhodnější pro chlapce než pro dívky, je stále běžný. Socioložka Becky Francis (2000) je toho názoru, že dívkám jsou nabízeny jako vhodnější studijně méně prestižní předměty. Existuje totiž značný rozdíl mezi předměty, které se dívky a chlapci rozhodnou studovat. Ve školním roce 2001/2002 tvořili ve Velké Británii chlapci asi 75 % studujících ve věku 16–18 let, kteří si zvolili obtížnější variantu přijímacího testu na vysokou školu (tzv. úroveň A nebo ekvivalentní zkoušku) z fyziky a z počítačů, a 60 % těch, kdo si zvolili obtížnější variantu z matematiky. Oproti

tomu se 70 % dívek přihlásilo k tomuto testu v předmětech sociální studia a anglická literatura a 95 % dívek v předmětu domácí ekonomika (schéma 19.1). Nicméně dnes jsou výsledky dívek v mnoha vzdělávacích systémech na světě lepší než u chlapců, a to na všech úrovních.

Gender a studijní výsledky

Po celé 20. století dosahovaly dívky až do věku kolem 14 či 15 let ve škole lepších výsledků. V pozdějším věku začaly zaostávat za chlapci, kteří si v 16 a 18 letech i na univerzitě vedli daleko lépe. Například ve Velké Británii nebylo až do konce 80. let 20. století pravděpodobné, že dívky dosáhnou výborných známek v testech ze tří předmětů nezbytných pro přijetí na univerzitu, a tak na vysokých školách studovaly v menším počtu. Feministické badatelky, které byly znepokojeny těmito nerovnými výsledky, provedly řadu důležitých studií o tom, jak gender ovlivňuje učební proces. Zjistily, že školní osnovy jsou často ovládnuty muži a že vyučující věnují více pozornosti chlapcům než dívkám.

V posledních letech však prodělaly diskuse kolem genderu ve školách dramatický a neočekávaný obrat. Jedním z hlavních témat

debat mezi pedagogy a politiky jsou dnes „chlapci se špatnými studijními výsledky“. Od začátku 90. let 20. století začaly dívky dosahovat lepších výsledků ve všech předmětech (včetně přírodních věd a matematiky) a na všech stupních britského školského systému (viz tabulku 19.1). Podobný vývoj probíhá v Americe i jinde ve světě. V USA nyní pokračuje ve studiu na vysokých školách více dívek než chlapců, a to jak v bakalářském, tak v magisterském studiu (viz schéma 19.2).

Problém „selhávajících chlapců“ je vysvětlován a spojován s celou řadou sociálních problémů, jako jsou zločinnost, nezaměstnanost, drogy a neúplná rodina. V kombinaci jsou tyto problémy popisovány jako „krikrizy maskulinity“ (viz kapitola 14 „Sexualita a gender“), kterou zkoumal Máirtín Mac an Ghaill. Chlapci, kteří opouštějí školu předčasně nebo se špatnými studijními výsledky, většinou nenajdou dobrou práci ani nezaloží stabilní rodinu, protože v postindustriálních společnostech vespělého světa není pro tyto nevyučené mladé muže k dispozici dostatek manuálních zaměstnání. Velká část – až 70% – pracovních míst, která jsou vytvářena v rychle rostoucím sektoru služeb, jsou dnes obsazována ženami. Mac an Ghaill (1996) však také zdůrazňuje, že ačkoli se do pracovního procesu zapojuje mnoho žen, neznamená to v žádném případě, že jim tato místa zaručují pracovní kariéru. Ženy stále tvoří převážnou část pracujících na částečný úvazek a práce ve službách je mnohdy relativně špatně placená a má nízkou prestiž.

Vysvětlení genderového rozdílu

Vysvětlit důvody náhlého obratu ve studijních výsledcích chlapců a dívek ve školách se pokusila celá řada tezí. Jedním z faktorů, který je třeba při vysvětlování studijních výsledků dívek vzít v úvahu, je vliv ženského hnutí na jejich sebeúctu a budoucí očekávání. Mnoho dívek, které dnes navštěvují školu, bylo v dětství obklopeno příklady pracujících žen – také jejich matky často pracují mimo domov. Tyto pozitivní modelové role zvyšují povědomí dívek o pracov-

ních příležitostech a boří tradiční stereotypy žen hospodářících v domácnosti. Díky feministice si rovněž učitelé a pedagogové uvědomili zřetelněji problém genderové diskriminace ve školství. Poslední dobou přijalo mnoho škol řadu opatření, která pomáhají vyvarovat se genderových stereotypů ve třídě, povzbuzují dívky, aby se věnovaly i tradičně „mužským“ předmětům, a propagují vzdělávací materiály, jež nejsou genderově jednostranné.

Některé další teorie se soustřeďují na rozdíly ve stylu učení mezi chlapci a dívkami. Dívky jsou často považovány za motivovanější a pilnější než chlapci a také se zdůrazňuje, že dříve dospívají. To se mimo jiné projevuje tím, že mají tendenci spolu verbálně komunikovat a používat i další verbální dovednosti – což je pravděpodobně jeden z aspektů emoční inteligence. Chlapci se naopak socializují aktivnějším způsobem – při sportu, počítačových hrách a na školním hřišti –, zatímco ve třídě víc zlobí. Tyto širší vzorce chování bývají učiteli ve třídách potvrzovány tím, že od chlapců očekávají spíše horší výsledky než od dívek, jsou shovívavější k jejich chování a věnují jim více pozornosti.

Jiná odůvodnění se zaměřují na „klackovství“ – soubor postojů a názorů, které sdílí hodně chlapců a jež jsou zaměřeny proti vzdělání a učení. Willisův a Mac an Ghaillův výzkum poskytuje pro tyto teorie průkazný materiál. Mnozí spatřují ve vysokém podílu vyloučených a záškoláckých chlapců jejich přesvědčení o tom, že škola není „cool“.

Jiné práce zpochybňují mimořádné zdroje a pozornost, jež jsou věnovány hůře prospívajícím chlapcům. Tvrdí, že genderové rozdíly v jazykových dovednostech lze nalézt po celém světě. Rozdíly, které bývaly dříve připisovány „zdravé zahálčivosti“ chlapců, dnes vzbuzují bouři nevole a zoufalé pokusy, jak výsledky chlapců zlepšit. Od té doby, jak výsledky celostátní cíle dosahování dobeco se množí celostátní cíle dosahování tabulky rychlých výsledků v testech, srovnávací tabulky škol a mezinárodní testy gramotnosti – jež vyzdvihují zjištěné rozdíly tak, aby byly všem na očích –, se stalo hlavní prioritou ve vzdělávání dosažení „stejných výsledků“.

Tabulka 19.1

Studující dosahující nebo přesahující očekávané standardy v Anglii, hodnocení vyučujících podle klíčových etap a pohlaví, 1996 a 2006

Anglie	1996		2006	
	Chlapci	Dívky	Chlapci	Dívky
Klíčová etapa 1				
Anglický jazyk				
Čtení	73	83	80	89
Psaní	71	82	76	87
Matematika	80	83	89	92
Přírodověda	83	85	88	91
Klíčová etapa 2				
Anglický jazyk	53	68	72	82
Matematika	58	62	78	78
Přírodověda	64	67	83	85
Klíčová etapa 3				
Anglický jazyk	51	70	64	78
Matematika	60	64	74	77
Přírodověda	59	61	70	73

Zdroj: ministerstvo školství

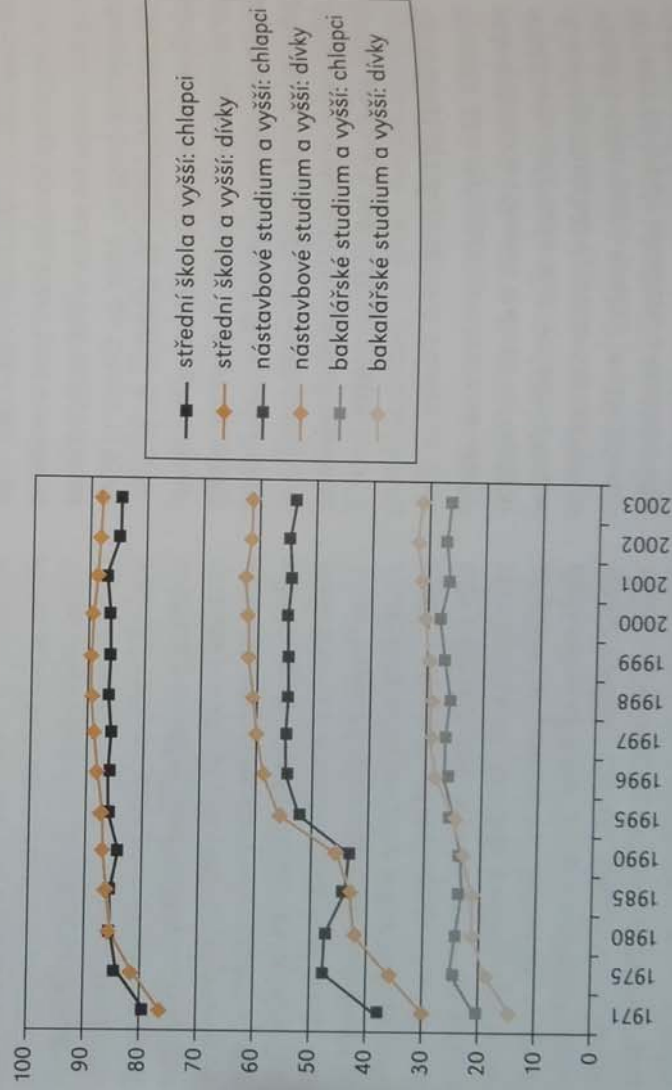

Schéma 19.2 Počet studentů a studentek ve věku 25–29 let podle úrovně dokončeného vzdělání v USA, v procentech podle pohlaví, vybrané ročníky 1971–2003

Zdroj: Child Trends: www.childtrendsdata.bank.org/pdf/6_PDF.pdf

Jak tvrdí kritika, veškerá pozornost poskytnutá chlapcům však slouží jen k tomu, aby se zastřely jiné formy nerovnosti ve vzdělání. Třebaže dívky postoupily v mnoha oblastech vzdělání vpřed, stále je méně pravděpodobné, že si ve škole zvolí předměty, které vedou k pracovní kariéře v přírodních a technických oborech. Chlapci se ve věku kolem 11 let začínají zajímat o přírodní a technické vědy a dosahují v nich lepších výsledků na všech stupních studia než dívky. V předmětech, jako jsou chemie nebo počítače, které jsou pro hospodářský růst dnešní ekonomiky zásadní, nadále převládají chlapci. Ačkoli na vysokých školách studuje větší počet žen, jsou i nadále na pracovním trhu znevýhodněny oproti mužům se stejnou kvalifikací (Epstein, 1998).

Největší nerovnosti ve vzdělávacích systémech jsou však spíše než genderovými rozdíly způsobeny faktory třídního a etnického původu. Například srovnání studijních výsledků žáků ve Velké Británii napříč sociálními vrstvami odhalilo, že 70 % dětí z rodin vysokoškolsky vzdělaných rodičů získá v letech pět a více dobrých známek ve srovnání s pouhými 14 % dětí z dělnických poměrů. Podle kritických hlasů je koncentrace na „neprospívající chlapce“ zavádějící, jelikož muži mají i nadále ve společnosti dominantní postavení. Neprospěch chlapců z dělnického prostředí je však spíše než s genderovými rozdíly spjat s nevhodami souvisejícími s jejich sociálním původem.

Gender a vyšší vzdělání

Jedním z důležitých aspektů expanze vyššího vzdělání je zvyšující se počet studentek. Například od 70. let 20. století roste ve Velké Británii podíl žen, které studují na vyšších odborných školách a na vysokých školách, daleko rychleji, než je tomu u mužů (viz tabulku 19.2). Ve školním roce 1990/1991 studovalo na vyšších odborných školách více žen než mužů a ve školním roce 2004/2005 už platilo totéž i pro vysoké školy. To je oproti 70. letům, kdy na vysokých školách studovalo daleko více studentů než studentek, zásadní obrát. Ve školním roce 2004/2005

studovalo na vyšších odborných a na vysokých školách sedmkrát více studentek než v roce 1970/1971, ale jen asi dvaapůlkrát víc studentů. Čísla z USA však ukazují, že výběr studijních oborů je stále poznamenán konvenčními genderovými normami.

Podle předchozího vzorce výběru studijního oboru v americkém vysokém školství si ženy, podobně jako v mnoha jiných rozvinutých zemích, vybíraly pedagogické a zdravotnické obory, jež vedly k poněkud hůře placeným zaměstnáním než počítačové a technické obory, kde převládali muži. Ženy sice do těchto oborů také pronikly, ale ty přesto zůstávají nadále ovládané muži. Podobně je tomu i v případě magisterského a postgraduálního studia. Na druhé straně v celé řadě oborů, kde dříve převládali muži – jako jsou sociální vědy, historie, biologie a obchodní management –, bylo dosaženo genderového vyrovnání (Freeman, 2004). Naopak se ale zdá, že k přesunu mužů do oborů, v nichž dříve dominovaly ženy, *nedochází*.

Ženské organizace často napadají diskriminaci pohlaví ve školách a ve vyšším vzdělání. Ženy se stále cítí nedostatečně zastoupeny v pedagogických profesích na vysokých školách, zejména ve vedoucích funkcích. Ačkoli například v akademickém roce 2002/2003 tvořily ženy 39 % všech akademických pracovníků ve Velké Británii, bylo z celkového počtu jen 26 % odborných asistentek a výzkumných pracovník a profesorek bylo pouze 1860, tj. přes 14 %. Přesto je na vysokých školách patrný trend k větší genderové rovnosti. Čísla, která zde uvádíme, znamenají nárůst počtu akademických pracovník o 5,7 % a skok v počtu profesorek o 10,4 % oproti předchozímu roku (HESA, 2004).

Oproti mužům, kteří zastávají v institucích vyššího vzdělávání více vedoucích funkcí, mají ženy v průměru o dost nižší platy. Nedávný průzkum odhalil, že průměrný plat žen je na všech britských univerzitách nižší než plat mužů. Napříč celým univerzitním sektorem vydělávají ženy v průměru o 5000 liber méně než muži a v některých institucích je tento rozdíl ještě daleko vyšší (THES, 3. září 2004).

Tabulka 19.2 Počet studujících ve Velké Británii na vyšších odborných a vysokých školách, podle typu studia a pohlaví, 1970–2005

Studium:	Muži				Ženy			
	1970/71	1980/81	1990/91	2004/05	1970/71	1980/81	1990/91	2004/05
Vyšší odborné								
Denni	116	154	219	532	95	196	261	551
Externí	891	697	768	1534	630	624	986	2429
Celkem	1107	851	986	2066	725	820	1247	2981
Vysokoškolské								
Bakalářské								
Denni	241	277	345	549	173	196	319	680
Externí	127	176	148	267	19	71	106	458
Magisterské/doktorandské								
Denni	33	41	50	113	10	21	34	114
Externí	15	32	46	139	3	13	33	172
Celkem	416	526	588	1068	205	301	491	1426

Zdroj: HMSO Social Trends, 2007, s. 37

Z tohoto krátkého přehledu bychom mohli dospět k závěru, že dívky a ženy udělaly za posledních 40 let ve vzdělávání velký krok kupředu. Podle čísel předčily chlapce jak v dosažené kvalifikaci, tak v počtu studentek na vyšších odborných a vysokých školách. Jakmile však tyto vysokoškolsky vzdělané ženy vstoupí na pracovní trh, setkají se se značnou nerovností, jelikož muži si udržují své tradičně vyšší platové ohodnocení a lepší vyhlídky na postup. Není však jisté, zda tyto genderové výhody přetrvávají i v 21. století.

MYSLĚME KRITICKY

Sepište všechny důvody, proč si myslíte, že dnes dosahují chlapci v rozvinutých zemích horších studijních výsledků než dívky. Jaké sociální důsledky by to mohlo přinést pro budoucí společnost, a máme se jich skutečně obávat? Pokud ano, jak je můžeme změnit?

Etnický původ a vzdělání

V sociologii se provádí mnoho výzkumů týkajících se vzdělávacích možností dětí z etnických menšin. Vlády také sponzorují řadu vlastních výzkumů, například zprávu Swannovy komise z roku 1985 *Vzdělání pro všechny* ve Velké Británii. Swannova zpráva zjistila značné rozdíly v průměrně dosaženém vzdělání mezi různými etnickými skupinami. Měřeno formálními akademickými požadavky, nejhůře si ve škole vedly děti z černošských karibských rodin. Přesto se ve srovnání s jiným průzkumem provedeným před deseti lety zlepšily. Asijské děti si vedly stejně dobře jako bělošské děti bez ohledu na skutečnost, že rodiny, z nichž pocházely, na tom byly v průměru ekonomicky hůře než jejich bělošské protějšky (Swannova komise, 1985).

Další výzkumy ukázaly, že se tento obraz poněkud mění. Trevor Jones provedl ve Velké Británii výzkum, který prokázal, že v denním studiu pokračovalo více mladých lidí ze všech etnických menšin ve věku 16–19 let